

Zicht

2021 - 4

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

THEMA:

Schuld en boete

14 Een gepolariseerde
samenleving is
schadelijk

Prof. dr. Piet Verhagen

28 Oefenen met
verzoening in het
klein is het beste

Dr. Henk-Jan Prosman

Schuld en boete

1	Schuld erkennen, boete doen: een politieke en morele kwestie <i>drs. Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Schuld en boete ten opzichte van het Joodse volk <i>dr. C.P. de Boer</i>	BIJBELSTUDIE
6	'Laten we elkaar vooral geen schuldgevoel aanpraten' <i>dr. Hans van de Breevaart interviewt prof. dr. Piet Emmer</i>	INTERVIEW
14	Gezond gedrag: schuld belijden, spijt betuigen en het anders doen <i>Column door prof. dr. Piet Verhagen</i>	FOCUS
17	'De hedendaagse schaamtecultuur heeft niets met Bijbelse noties te maken' <i>Henri Krooneman MA in gesprek met Peter Schalk</i>	KIJK VANUIT DE KAMER
20	'Er zijn geen gemakkelijke overwinningen' <i>Aris van Dijk MSc in gesprek met prof. dr. Saskia Sassen</i>	INTERVIEW
28	Laten we beginnen met verzoening in het klein <i>Column door dr. Henk-Jan Prosmán</i>	BRANDPUNT
30	'Een natie is gebaseerd op het gevoel dat je met elkaar verder wilt' <i>dr. Hans van de Breevaart in gesprek met prof. dr. Paul Cliteur</i>	INTERVIEW
38	Holocaustvergelijking onnodig kwetsend en bovendien schadelijk <i>Hanna Luden</i>	WORLDVIEW
42	'Tot welzijn van heel het volk': over de relevantie van het Neerlands Israël-idee <i>Aarnout van Gelder BA</i>	THEMA
52	Boete doen zonder schuldbelijdenis: ontwikkelingen in de verhouding tussen SGP en Israël <i>dr. Hans van de Breevaart</i>	THEMA
60	Hoe moeten we omgaan met het veranderend klimaat? <i>dr. Hans Burger versus drs. Jaffe Vink</i>	KWARTAALSTELLING
62	Ridders gezocht m/v <i>Henri Krooneman MA</i>	POLITIEK KLASSIEK
67	Herijking armoedebeleid in de gemeente Katwijk <i>Dirk Remmelzwaal</i>	LOKAAL VIZIER
74	Schuldbesef uit het heden kan verleden verkrachten <i>drs. Ton van der Schans</i>	REFLECTOR
76	Kwijtschelding tegen (w)elke prijs? <i>Jaap-Jan Wondergem</i>	THEMA
82	Tussen heden en verleden <i>Gerard van Rijswijk BA en Arjan Bassa BSc</i>	SGP JONGEREN
88	Oeroude zondebok en moderne slachtofferzorg <i>drs. Jan Schippers</i>	BEZINNING
96	De zoektocht naar zondebokken, en wat daartegen te doen <i>dr. Hans van de Breevaart</i>	BOEKENSCHAP
103	Waarom boete? <i>mr. drs. Jaco van den Brink</i>	PERSPECTIEF

Schuld erkennen, boete doen: een politieke en morele kwestie

Schuld en boete. In deze editie snijden we een beladen thema aan. Een onderwerp waarover stevig gediscussieerd kan worden. Zeker als de vraag is wie waaraan schuldig is en hoelang en hoeveel de dader moet gaan boeten om slachtoffers te compenseren voor de geleden schade. Voor je het weet raakt het debat dan verzeild in de kwestie of je met eigentijdse normen gangbare praktijken uit het verleden (die we nu verwerpelijk vinden) op een zinnige manier kunt beoordelen.

Zicht is geen historisch of juridisch tijdschrift. Daarom lijkt het ons als redactie beter om 'schuld en boete' vanuit een ander perspectief te benaderen: hoe gaan we om met de zogenoemde zwarte bladzijden uit ons verleden? Op welke manier geven wij ons daarvan rekenschap? Beladen onderwerpen als slavernij, klimaatschuld en misdragingen ten opzichte van Joodse Nederlanders komen aan de orde. Niet dat dit nummer daarmee alle relevante thema's aan de orde stelt. Het blad is qua omvang nu al dik genoeg. Wel hopen we u als lezer een aantal overwegingen voor te houden die een vruchtbare bezinning op politieke en morele issues bevordert.

Mocht de strekking of inhoud van een van de bijdragen u prikkelen tot een reactie, neem dan gerust contact op met de redactie (via wi@sgp.nl of 010 7200785). Op onze website is er in elk geval voldoende ruimte voor een goede, inhoudelijke discussie, zonder vrees voor polarisatie.

Ten slotte maak ik u alvast deelgenoot ervan dat het eerste nummer van de volgende jaargang in een nieuw jasje zal verschijnen. Die editie zal over Guido de Brès gaan en de relevantie van zijn denken en doen voor de tijd waarin wij leven en politiek bedrijven, 500 jaar na zijn geboorte. U heeft dus iets om naar uit te zien.

Voor nu wens ik u en allen die bij u horen gezegende kerstdagen en een goede jaarwisseling toe!

Jan Schippers, eindredacteur

Doch de koning verschoonde Mefiboseth, den zoon van Jonathan, den zoon van Saul, om den eed des HEEREN, die tussen hen was, tussen David en tussen Jonathan, Sauls zoon.
2 Samuël 21 vers 7

Dr. C.P. de Boer, predikant van de Christelijke Gereformeerde Kerk 'Beth-El' te Sliedrecht

Schuld en boete ten opzichte van het Joodse volk

Ik spits deze bijbelstudie toe op de schuldverklaring van verschillende Nederlandse kerken die zij in 2020 tijdens de jaarlijkse herdenking van de *Kristallnacht* (9 november 1938) ten overstaan van de Joodse gemeenschap in Nederland hebben afgelegd.

Vanuit 2 Samuël 21: 1-14 motiveer ik een aantal Bijbelse redenen voor deze verklaring en formuleer ik een paar aanzetten voor een voortgaande theologische en politieke doordenking van de verhouding tussen christenen en de Joodse gemeenschap in Nederland.

De auteur van 2 Samuël beschrijft in de laatste hoofdstukken verschillende daden van David die heeft verricht tijdens zijn regering. David wordt met tal van problemen geconfronteerd, waaronder een hongersnood. Volgens Gods Woord veroorzaakt een nationale zonde hongersnood. De oorzaak van deze misère is dus meteen duidelijk. Onduidelijk is echter om welke zonde God Zijn volk straft. Op deze vraag geeft de HEERE antwoord. Deze collectieve straf is te herleiden tot Saul die in zijn ijver het land van de laatste Kanaänieten zuiverde en daarbij de Gibeonieten niet ontzag, ondanks Gods verbond met hen.

VERBOND

Met deze zuiveringsactie schendt de koning Gods verbond met de Gibeonieten (Jozua 9). Hoewel de Gibeonieten met een leugen dit verbond met Israël hebben bewerkstelligd, blijft God trouw aan Zijn belofte. Omwille van dat verbond spaarde Israël de Gibeonieten tijdens de inname van Kanaän (Joz. 9: 19-20). Saul is deze angst voorbij, omdat hij God niet vreest en Zijn verbond niet eerbiedigt. Onder het mom van godsdienstige motieven poogt hij de Gibeonieten uit te roeien.

Tijdens Davids regering komt God op Sauls zonde terug. Gods keus voor dit moment ligt voor de hand. Op Israël's troon resideert nu een godvrezende koning, die in tegenstelling tot Saul Gods verbond wél eerbiedigt en persoonlijk een verbond met God heeft gesloten (2 Samuël 7 en 22). Om die redenen acht de HEERE de tijd rijp om Israël door een hongersnood te confronteren met Israël's schuld ten opzichte van Gibeon. Wanneer David weet wie voor deze schuld verantwoordelijk is, worden zeven mannen uit Sauls nageslacht gedood en opgehangen. Deze zeven gehangenen representeren Sauls nageslacht. Hun lichamen blijven als een symbolische vloek hangen, totdat het regenseizoen aanbreekt. Wanneer de regen valt, bewijst God dat Israël's schuld ten opzichte van Gibeon verzoend is. Tegelijkertijd handhaaft David omwille van de eed van de HEERE het verbond dat hij met Jonathan gesloten heeft door het leven van Mefibóseth, Jónathans zoon, te ontzien (2 Sam. 21: 7).

VERBONDSWRAAK

In dit hoofdstuk valt de centrale plaats van het verbond op. God handelt verbondsmatig met Saul, David, hun nageslacht, met Israël en de Gibeonieten. De Bijbelse notie van Gods verbond kenmerkt gereformeerde theologie en door-

drenkt het theocratisch gedachtegoed van de SGP.

In de tweede plaats legt God door middel van het handhaven van Zijn verbondswraak Israël's schuld ten opzichte van de Gibeonieten bloot. God wreekt Zich pas tijdens Davids regering over Zijn volk omwille van het verbond, ook al is de hoofdschuldige al jaren geleden overleden. Dit feit heft de geldigheid van Gods verbondswraak niet op. Deze notie – het eeuwigdurend karakter van Gods verbond met Israël en de volkeren – zet Paulus in Romeinen 9-11 verder uit. Deze notie motiveert de blijvende verbondenheid tussen Israël en de volkeren in het algemeen en de band tussen kerk en Israël in het bijzonder en is het fundament van de Israel-visie van de SGP.

In de derde plaats verleent Gods verbond aan de Gibeonieten het recht om zich te wreken. Al hebben zij niet het recht van bloedwraak, maar een beroep op Gods verbond verschaft hen wel het recht om namens de HEERE van Israël's koning voldoening door recht te eisen (2 Sam. 21: 4-6). Door het voldoen aan dit recht heiligen Gibeon en Israël elk op zijn eigen manier en met zijn eigen verantwoordelijkheid Gods verbond. Zó verzoent Gibeon Israël's schuld bij God; Kanaänitische nakomelingen heffen de vloek over Kanaän op waardoor Israël weer door de HEERE gezegend wordt. Deze notie is een direct gevolg van Gods belofte aan Abraham, een belofte die ook in het Nieuwe Testament terugkeert en nog steeds actueel is.

THEOLOGISCHE AANZETTEN

Deze gebeurtenis bewijst hoe God op een verbondsmatige wijze met Israël en door het Joodse volk met andere volkeren omgaat. Deze concrete uitwerking van Gods verbond met Abraham en zijn nageslacht verrast. Het antwoord op de vraag of dit Bijbelse kernthema –

SINDS 1935

HUISMAN

keukens | sanitair | doe het zelf

Passie

voor vakmanschap

WWW.HUISMANALBLASSERDAM.NL

Huisman Keukens & Sanitair | Voltastraat 1 | 2952 AW Alblasserdam | 078-6932541 | info@huismanalblasserdam.nl

TECHNOLOGY WITH A SMILE

De Barth Groep helpt bedrijven om optimaal te presteren door het creëren van duurzame en technologische oplossingen. Wij realiseren en onderhouden totaalinstallaties, voeren inspecties en keuringen uit, leveren plaatwerkoplossingen en ontwikkelen en automatiseren machines voor verschillende industrieën. Onze kracht ligt in het aanpakken van multidisciplinaire projecten.

Kijk op www.barthgroep.nl voor meer informatie.

barth
installatietechniek

barth
industrial automation

aldonk
plaatwerk

controlslope
keuring en inspectie

engin
engineering

Gods verbond met Israël en de volkeren – nog steeds actueel is, bepaalt vandaag onze houding ten opzichte van het Joodse volk.

Wie in de Bijbelse zin van het woord met Israël zich niet verbonden weet, ziet de noodzaak van een schuldbelijdenis door kerken vanwege de rol van de kerken voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog begrijpelijkerwijs niet in. Wie belijdt dat de volkeren in Israël gezegend zijn of vanwege Israëls lijden vervloekt worden (Gen. 12: 1-3), erkent de noodzaak van schuld belijden, al is het alleen maar de schuld ten opzichte van de Joodse gemeenschap vanwege de zonde van nalatigheid.

In de tweede plaats hangt dit verschil samen met een verschillend lezen en waarderen van het Oude Testament. Wie het Oude Testament in woord en geschrift een op een op de kerk van vandaag toepast, ontzegt Israël zijn unieke plaats onder de volkeren. Begane misdaden tegen het Joodse volk zijn dan nog wel misdaden tegen de mensheid, maar de theologische betekenis en consequenties van deze misdaden voor de kerk en samenleving van vandaag worden niet erkend.

In de derde plaats bewijst 2 Samuël 21 dat schuld met het sterven van de direct betrokkenen lang niet altijd gedateerd is. Dit Bijbels gegeven plaatst ons de vraag of dit dan ook omgekeerd geldt voor wat andere volkeren Israël, het volk van Gods verkiezing, hebben aangedaan. Wanneer God Zich in later tijd wreekt op Zijn volk vanwege schuld tegenover de Gibeonieten, zou Hij Zich dan ook niet wellicht kunnen wreken op volkeren die Zijn oogappel aanraken?

Ten slotte, in de Nederlandse kerken moet de theologische bezinning op het theologisch karakter en de gevolgen van de Shoah nog op gang komen. Een enkele uitzondering daargelaten, is op dit terrein nog weinig gepubliceerd. Vandaag dreigt deze lacune opgevuld te worden

door bijvoorbeeld theologen van Sabeel, de invloed van de nieuwtestamenticus N.T. Wright op jonge theologen en predikanten (die van mening zijn dat het Joodse volk sinds de nieuwtestamentische bedeling geen unieke plaats meer heeft in Gods heilsgeschiedenis), of het opnieuw manifesteren van een nu nog latent vervangingsdenken.

POLITIEKE ACTUALITEIT

In deze theologische bezinning, waarin de groeiende groep messias-belijdende Joden in toeneemende mate een steeds grotere inbreng zullen krijgen, is een van de kernvragen hoe het Oude Testament met het oog op het land en het volk Israël gelezen moet worden. Voor Nederlandse christenen is deze bezinning noodzakelijk om zich op een Bijbelse wijze te verhouden tot de beladen theologische erfenis van ons voorgeslacht, maar ook evident met het oog op de Nederlandse politieke actualiteit. Aan het begin van de 21e eeuw blijkt een substantieel deel van het Nederlands kiezerspotentieel sensitief te zijn voor het in West-Europa opkomend rechts-populistisch gedachtegoed. In combinatie met een vervangingstheologie kan deze zorgelijke ontwikkeling een reëel gevaar voor de christelijke politiek vormen.

Dat SGP'ers in de periode voor, tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog dit gevaar niet onderkend hebben, lag niet alleen aan hun partijleiders, maar is ook te herleiden tot het toenmalig maatschappelijk en theologisch denkklimaat in Nederland en Europa. Helaas bleek de SGP toen een kind van zijn tijd te zijn. Wie vandaag zich distantieert van deze vorm van volkstheologie, staat direct voor de vraag wat de Bijbelse verbondenheid met Israël dan wél betekent. Op dit punt moeten kerkverbanden en christelijke politiek in Nederland nog een hele slag maken. Daarbij is haast geboden, omdat de tijd begint te dringen.

Slavernij moet vooral in haar historische context worden gezien, zonder dat we daar direct onze morele afkeuring over uitspreken, aldus Piet Emmer, internationaal expert op het gebied van de geschiedenis van de Europese expansie. Volgens hem is dat een kwestie van gezond historisch bewustzijn en heeft het niets te maken met zogenaamd systemisch racisme. Relevant voor nu is dat we constateren dat de slavernij terecht is afgeschaft en dat we moeten voorkomen dat we ons er nog langer aan bezondigen.

Dr. Hans van de Breevaart, redactielid

"Laten we elkaar vooral geen schuldgevoel aanpraten!"

In gesprek met prof. Piet Emmer, tot zijn emeritaat hoogleraar Europese expansie en migratie aan de Universiteit Leiden

Er wordt ons tegenwoordig nogal eens het beeld voorgespiegeld dat onze Hollandse natie zich op grote schaal schuldig gemaakt zou hebben aan slavernij. Klopt dat beeld?

Laat ik beginnen met te stellen dat er achter deze schuldvraag de veronderstelling schuilt dat wij ons als Nederlanders er onszelf

schuldig over zouden moeten voelen. Die veronderstelling spreekt niet vanzelf, want andere volken hebben totaal geen last van enig schuldgevoel over het feit dat zij zich nota bene tot op de dag van vandaag schuldig maken aan slavernij. Maar over dat laatste hoor je in Nederland vrijwel niemand. En dat is op zichzelf natuurlijk heel

merkwaardig. Want het zou heel goed te verdienen zijn dat wij Nederlanders ons op dit moment meer druk zouden maken over de slavernij die op dit moment wereldwijd op grote schaal plaatsvindt, en ons wat minder zouden bezighouden met datgene waaraan onze voorouders zichzelf in het verre verleden hebben schuldig gemaakt. Het lijkt erop alsof wij ons baden in schuldgevoel als teken van onze superioriteit ten opzichte van volken die daarvan geen last lijken te hebben. En wij wentelen ons vervolgens zozeer in onze superieure schuldgevoelens, dat we vergeten ons druk te maken over huidige slavernij.

Niettemin hebben Nederlanders zich in het verleden wel degelijk aan slavernij schuldig gemaakt. Als we historici van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam moeten geloven, hebben wij er onze Gouden Eeuw aan te danken...

Ik ben ervoor om slavernij als fenomeen altijd in haar historisch context te zien. Daarmee zeg ik niet dat het goed is geweest wat er toen gebeurde, maar eerder dat het een feit was waaraan vrijwel elke samenleving zich in die tijd schuldig maakte. Niet ontkend kan worden dat ook Nederlanders slaven hebben gekocht van de Afri-

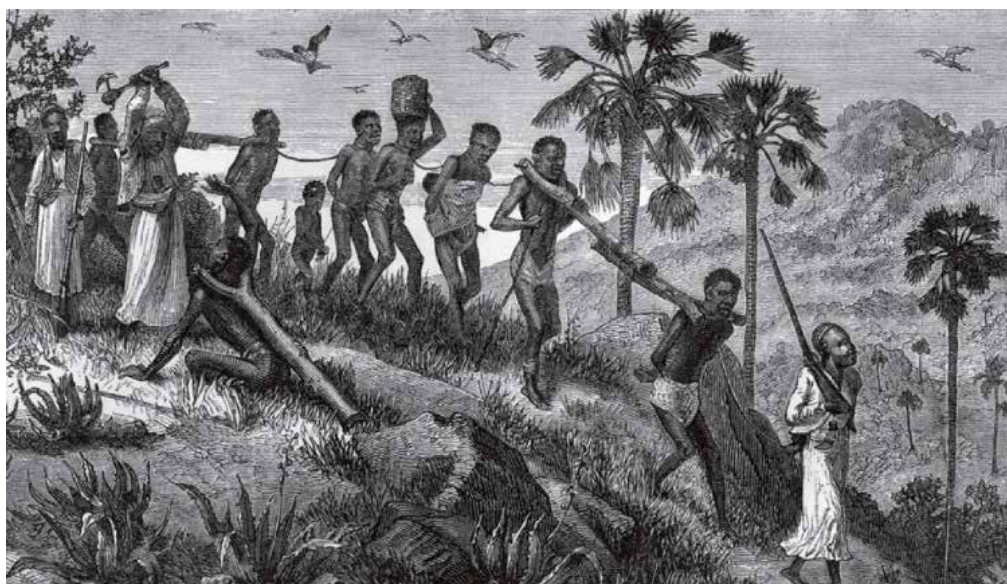
kaanse volken die ze in de aanbieding hadden. En daarmee bedoel ik niet dat slaven goedkoop waren; integendeel: er werden vaak forse bedragen voor neergelegd. Maar het was hoe dan ook lucratief voor beide partijen.

In de periode 1500-1900 zijn er meer dan 10 miljoen Afrikanen vanaf hun continent verscheept naar de andere kant van de Atlantische Oceaan. Dat is veel. Meer ook dan de intern-Afrikaanse en Arabische slavenhandel. Maar relatief gezien ook weer niet zoveel. In diezelfde periode vertrokken 60 miljoen Europeanen, al dan niet gedwongen, hun continent op weg naar Amerika.

Voor een relatief klein deel, namelijk vijf procent, kwam deze slavenhandel voor rekening van Nederland. En wanneer je het hebt over de totale bijdrage van de productie als gevolg van slavenarbeid aan de Nederlandse economie, dan heb je het voor de totale periode van 1600 tot 1863 over een, hooguit twee procent.

Inderdaad is door historici wel gesteld dat slavernij de kurk was waar onze economie destijds op dreef. Een schaamtelozer overdrijving ben ik in de historische wetenschap nog niet tegengekomen. Een overdrijving die wel lijkt ingegeven door een diepgewortelde behoefte ons schuld aan te praten. Sommigen zeggen dat dit iets te

Prof. dr. P.C. Emmer (Haarlem, 1944) geldt internationaal als een specialist op het gebied van de geschiedenis van de Europese expansie, meer in het bijzonder de rol van de slavernij daarin. Van zijn hand verschenen recent *Het zwart-wit denken voorbij. Een bijdrage aan de discussie over kolonialisme, slavernij en migratie* (Amsterdam, 2018), *Geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel* (Amsterdam, 2019), *De geschiedenis van de Nederlandse slavernij in notendop* (Amsterdam 2021). In het Engels publiceerde hij, samen met Jos Gommans, *The Dutch Overseas Empire, 1600-1800* (Cambridge 2020).

Arabische slavenhandelaren onderweg met hun 'vangst'

maken heeft met ons Calvinisme, maar ook in niet-Calvinistische landen wordt het slavernij-verleden daarvoor misbruikt...En nu het marxisme heeft afgedaan is de koloniale slavernij een ideaal argument om het vroege kapitalisme als een onmenselijk systeem af te schilderen.

Maar slavernij heeft ons toch wel de Industriële Revolutie gebracht...

Ja, dat is een nog veel oudere mythe. Want de Industriële Revolutie is gefinancierd door grootgrondbezitters en ondernemers in Engeland zelf. Bovendien was er voor de eerste start-ups daar ook maar heel weinig geld voor nodig. Er was helemaal geen behoefte aan vreemd geld uit de koloniën.

Later heeft slavernij een indirecte rol gespeeld in de textielsector. Katoen was daar natuurlijk een belangrijk product, en heeft door de hoeveelheid materiaal die met behulp van machines verwerkt kon worden, de katoenbouw een hoge

vlucht genomen. En die werd in de VS inderdaad met slaven gedaan. Een ander verband is er niet. Slavernij heeft ons de Industriële Revolutie niet gebracht. Wel moet gezegd dat deze ook niet heeft geholpen om de slavernij aan de overkant van de Atlantische Oceaan af te schaffen.

Het zijn dus geen economische redenen geweest die geleid hebben tot afschaffing van de slavernij...

In het Zuiden van de VS met haar katoenplantages zeker niet. In Engeland en het Noorden van de VS was men echter tot de ontdekking gekomen dat voor de industrie vrije arbeid veel winstgevender was. Maar dat is ook daar niet de achtergrond geweest voor de roep om afschaffing van de slavernij. Daarvoor gold het toch ook daar nog teveel als een volstrekt geaccepteerde manier van omgaan met 'zwarten'.

Dat slavernij normaal gevonden werd had vele oorzaken. Allereerst zijn er in de geschiedenis

altijd slaven geweest. Ook in de Bijbel kom je het verschijnsel veelvuldig tegen – en zeker niet in negatieve zin. Het waren de Afrikanen zelf die leden van overwonnen naties op de slavenmarkt aanboden.

Slavernij kwam toen in Europa al vrijwel niet meer voor. Maar voor inzet op de plantages in Amerika leken slaven uitermate geschikt. Dat in Europa slavernij van eigen volksgenoten niet werd geaccepteerd, maar aan de overzijde van de oceaan wel Afrikanen inzette, liet zich cultuurhistorisch verklaren uit de observatie dat de beschaving in Afrika sowieso op een lager peil stond, waaruit de conclusie getrokken werd dat dat zij ook niet over de gaven beschikten om op hetzelfde niveau te functioneren als Europeanen. Wij moesten ze zelfs werken leren, zo was de algemene opvatting!

Daarnaast werd slavernij theologisch gerechtvaardigd met de redenering dat Afrikanen de nakomelingen waren van Cham, de zoon die Noach had vervloekt omdat hij zijn vader bespootte toen hij hem naakt vond nadat deze meer gedronken had dan goed voor hem was. Onder anderen Godefridus Udemans (1581-1649) en Herman Witsius (1636-1708) dienen in dit verband te worden genoemd.

En als het dan ook nog lucratief blijkt te zijn – de koopman en de dominee gingen op dit punt in Nederland ook uitstekend samen – dan laat de geschiedenis zien dat het vrij moeilijk was om te bedenken dat aan slavernij als zodanig iets 'fout' was.

Maar de behandeling die slaven ten deel viel was toch ronduit slecht...

Dat hangt ervan af wat je 'slecht' noemt. In het boekje dat als uitleg bij de Tentoonstelling over slavernij in het Rijksmuseum werd uitgebracht werd bijvoorbeeld gesteld dat slaven gedwongen werden maar liefst zes dagen in de week te

werken. Zes dagen zonder vrije zaterdag! Alsof dat iets verschrikkelijks zou zijn. Los van het feit dat er ook tegenwoordig nog mensen zijn die zes dagen werken, was dat in voorgaande eeuwen volstrekt vanzelfsprekend. Niet alleen voor slaven, maar voor elke hardwerkende burger! Alleen als je die situatie afmeet aan de huidige normen, dan is zoiets natuurlijk heel erg. Kortom: wat 'slecht' is moet wel altijd zoveel mogelijk in de context van de tijd waarin het zich afspeelde worden gezien.

Bovendien, slaven moesten productief zijn. Als slavenhouder was je een dief van je eigen portemonnee wanneer je je slaven te weinig te eten gaf of hen te hard liet werken. Dat slaven in gebieden waar het economisch goed ging ook goed te eten kregen en goed verzorgd werden blijkt onder andere uit de lengte van hun nakomelingen, zoals de huidige generatie extreem lange zwarte basketballers in de VS. Door goede voeding en minder ziekten is ook de gemiddelde Nederlandse man de afgelopen eeuw maar liefst 12 centimeter langer geworden!

Ondanks alle oorzaken die ervoor zorgden dat slavernij zo lang geaccepteerd was, ontstonden er langzaamaan ook principiële bezwaren...

Ja, dat klopt. En dat maakt het Westen ook uniek in de wereld. Nergens anders is er principieel nagedacht over de vraag of 'zwarten' en Aziaten op basis van hun menszijn alleen al toch niet gelijk behandeld dienden te worden als 'blanken'. Zo waren er in Nederland enkele predikanten die zich afvroegen of het niet wat raar was om hier in Europa geen slavernij te accepteren, maar er ons ver weg wel aan te bezondigen. Maar dat waren echt uitzonderingen. Zoals bijvoorbeeld de in bevindelijk-gereformeerde kringen welbekende Zeeuwse dominee Bernardus Smijtegelt (1665-1739).

William Wilberforce

In Engeland was er echter een brede beweging in christelijke kringen – zoals de Methodisten en Baptisten – die zich afgescheiden hadden van de Anglicaanse Kerk, waarin tegen slavernij werd geageerd. Onder anderen William Wilberforce (1759-1833) heeft in deze beweging een belangrijke rol gespeeld. In het laatste kwart van de achttiende eeuw won deze beweging aan kracht en begon zich ook politiek te manifesteren. Onder de bevolking werd ze bovendien gesteund door een boycot van producten die door slavenhouders naar Engeland werden verscheept. De beweging bleek zeer effectief, waarop in het eerste kwart van de negentiende eeuw de afschaffing van de slavernij in het Britse Gemenebest volgde. Tegenover deze beweging van onderop, staat de afschaffing van de slavernij van bovenaf in Frankrijk, tijdens de Franse Revolutie. Daar leidde het tot opstand onder de slaven in de koloniën, waarop keizer Napoleon verordende dat de slavernij weer diende te worden ingevoerd.

Die beweging in Engeland had in Nederland toch zeker ook wel aanhangers?

Ja, maar pas veel later dan in Engeland. In het

tweede kwart van de negentiende eeuw waren er twee aparte bewegingen, een seculiere en een godsdienstige. Zo waren er liberalen die redeneerden dat vrije arbeid altijd veel lucratiever was, en ze waren op basis daarvan tegen slavernij. Wij zouden er economisch alleen maar beter van worden wanneer we de slavernij zouden afschaffen. Daarnaast waren er protestanten die vonden dat zwarten weliswaar niet gelijkwaardig waren aan de Europeanen, maar toch niet als slaven in eigendom konden worden gehouden, en evenmin gedwongen mochten worden tot het verrichten van arbeid als blanken.

Maar voor beide bewegingen gold dat ze vooral bestonden uit professoren en dominees; er was hier nog altijd geen sprake van een volksbeweging zoals die in Engeland eerder wel van de grond kwam.

Moeten we ondanks het feit dat de slavernij nu ruim anderhalve eeuw geleden is afgeschaft, nog excuses maken voor wat er in de eeuwen daarvoor aan onrecht heeft plaatsgehad?

Dat slavernij niet deugt, is glashelder. Maar excuses maken voor iets dat zo lang geleden heeft

plaatsgevonden is weliswaar sympathiek, maar tegelijkertijd ook wel iets te gemakkelijk. Want enerzijds laat je daarmee heel veel andere slechte dingen die wij in het verleden hebben gedaan, onbesproken. Denk bijvoorbeeld aan kinderarbeid en onze houding tegenover Joden en andere minderheden. Maar anderzijds verander je daarmee niets aan het onrecht dat wereldwijd nog steeds plaatsvindt. Denk aan de slavernij in de Arabische wereld.

Maar is een deel van het onrecht en de ongelijkheid in deze wereld en de maatschappelijke ongelijkheid in onze samenleving toch niet toe te schrijven aan slavernij en, breder, het kolonialisme?

Ik zeg altijd: er zijn twee landen in de wereld die nooit te maken hebben gehad met kolonialisme en Europese slavenhandel. Dat zijn Afghanistan en Ethiopië. Dat zegt wat mij betreft alles. Er zijn bijna geen landen in de wereld die economisch en cultureel verder achtergebleven zijn. Natuurlijk is het zo dat het kolonialisme sommige economieën in de wereld deels vervormd heeft door de nadruk op export naar het Westen. Maar het heeft tegelijkertijd ook gezorgd voor modernisering.

Ik herinner me dat er in de jaren veertig van de twintigste eeuw in christelijke kring een boek verscheen over koloniale politiek onder de titel *Daar werd wat groots verricht...*

Natuurlijk profiteerde Nederland van opbrengsten uit de koloniën. Maar het vereiste ook investeringen in infrastructuur, in de gezondheidszorg, het onderwijs en in verhoging van de economische productiviteit. En daarvan hebben koloniën ook geprofiteerd. Je kunt zeggen dat het kolonialisme zo lang heeft standgehouden doordat er veel groepen daar ook baat bij hadden. Er vond een soort van ontwikkelingswerk *avant la lettre* plaats, zij het niet zo onbaatzuch-

tig als mensen tegenwoordig graag zouden zien.

Zij die zeggen dat sprake was van uitbuiting, overdrijven?

'Uitbuiting' is een woord dat geweldig misbruikt wordt. Daarvan zou sprake zijn wanneer Nederland massaal grondstoffen had onttrokken aan de koloniën zonder daarvoor ook maar een cent te betalen. Dat zal hier en daar ook zeker wel gebeurd zijn. Maar op den duur werd er ook geïnvesteerd in het land. Het is onmogelijk om het kolonialisme van vier eeuwen in één woord af te doen. Zeker niet als we het hebben over de tweede helft van de negentiende eeuw, toen sprake was van een zogenaamde 'ethische politiek' vanuit de gedachte dat wij een ereschuld hadden richting onze koloniën. We hadden aan inlanders verdiend, het was nu tijd om ook te investeren in scholing, medische zorg en godsdienstige opvoeding. Die politiek heeft ook het einde van het kolonialisme ingeluid. De baten stonden niet langer in verhouding tot de investeringen. En een islam die gevoed werd door revolutionaire politieke ideeën uit Europa zorgde voor een mate van zelfbewustzijn bij een politieke elite die op termijn haar onafhankelijkheid ging opeisen. Uiteindelijk ook zeer terecht wat mij betreft.

In hoeverre is spreken over 'schuld' in dit verband nog relevant?

Ondanks het feit dat er overal elders in de wereld slavernij was, blijft het voor mij een punt dat het in Europa zelf niet werd geaccepteerd, maar men er elders in de wereld wel gebruik van bleef maken. Er werd hier op basis van ras een onderscheid gemaakt tussen mensen dat naar mijn inzicht niet gemaakt mag worden. Mij bekruipt daarbij het gevoel van plaatsvervangende schaamte. Dat wat onze voorouders kennelijk

'normaal' vonden, dat accepteren wij nu niet meer. Daarom hebben wij de slavernij ook afgeschaft. Wat mij betreft is daarmee elk schuldgevoel over deze kwestie mosterd na de maaltijd. Zo zou ik ook niet weten waarom de naoorlogse generatie Duitsers zich schuldig zou moeten voelen over de wandaden tussen 1933 en 1945. Ze hebben er niks mee te maken, ze vinden het vreselijk en keuren wat toen gebeurde radicaal af. Hen schuldgevoel aanpraten is onzin.

Het heeft ook geen zin eindeloos in het verleden blijven graven en onszelf daarover schuldgevoel aan te praten, als we bedenken dat er wereldwijd op dit moment meer slaven worden gehouden dan ooit in de Westerse koloniën het geval is geweest. Laten we het eens hebben over de vraag in hoeverre dat onze verantwoordelijkheid is...

Toch zien we dit schuldgevoel een hypotheek leggen op het huidige migratiedebat...

Ja, iets dergelijks zien we met ontwikkelingshulp. Er wordt geld overgemaakt naar landen, zonder dat men vervolgens kijkt wat ermee gebeurt. Met betrekking tot migratie: mensen krijgen hier een verblijfsvergunning zonder dat men zich afvraagt wat het betekent voor migranten zelf om hier te moeten integreren en zonder dat men zich afvraagt wat de gevolgen zijn voor onze samenleving. En we moeten toch constateren dat het integratiebeleid van de afgelopen halve eeuw heel veel geld heeft gekost, terwijl grote groepen immigranten nog steeds onderaan de inkomenspyramide blijven hangen.

'Sallux Publishing' is de uitgeverij van Sallux | ECPM Foundation.

Wij ontwikkelen publicaties op basis van onze studies en studies van onze lidorganisaties. De naam Sallux komt van "zout" en "licht" in het Latijn en dat is precies wat wij willen brengen! Sallux brengt, door de bijbel geïnspireerde, politieke oplossingen voor Europa door het organiseren van relevante evenementen over politieke onderwerpen die belangrijk zijn voor Christenen. Daarnaast publiceren wij relevante analyses, vooruitstrevende ideeën en beleidsopties. Sallux Publishing boeken zijn wereldwijd beschikbaar via onze eigen online boekenwinkel, en vele externe boekenwinkels online en offline te bestellen. We werken aan een breed scala aan onderwerpen samengevat met de volgende iconen: Christelijke Politiek, Economie & Geopolitiek, Toekomst van de EU, Leven & Ethiek. Onze publicaties zijn voornamelijk Engelstalig!

Bestel online: sallux.eu/bookstore

Wij bieden een korting van **10%** met onze speciale kortingscode: **SalDisc21**

€ 14,50 met SalDisc21
10% Korting
€ 13,05

In essence Economy is about Life!

Door Dirk Bezemer, Lans Bovenberg

Dit boek omschrijft het perspectief van twee Nederlandse hoogleraren Economie. De boodschap van de publicatie is cruciaal voor de omgang met de nasleep van economische en financiële crises. Beide auteurs concluderen dat het fundament van de economie in langdurige relaties ligt. Dit resulteert uiteindelijk ook in economische voordelen.

€ 12,50 met SalDisc21
10% Korting
€ 11,25

After Capitalism

Door Dr. Paul Mills, Dr. Michael Schluter

Dit boek stelt, vanuit het oogpunt van het evangelie, dat ook de economie in dienst hoort te zijn van de mens en maatschappij. Niet om idolen te creëren zoals kapitaal, rente en staatsverordening. Het is een uitnodiging om de economie niet alleen op te bouwen op basis van efficiënte transacties maar op basis van duurzame relaties.

Gratis Download

A New Direction for Investment

Door Timo Plutschinski, Johannes de Jong

Een nieuwe manier van investeren is noodzakelijk: een verandering van een focus op korte-termijn winst naar nadruk op welzijn van de samenleving en zorg voor de schepping. WEA Business Coalition en Sallux werken samen in het promoten van een andere, relatie-gerichte denk- en handelswijze in de economie. Deze verandering is essentieel voor een Europese economie waarin de hele samenleving meedoet.

Disclaimer: Sinds 2011 ontvangt Sallux, voor het uitvoeren van haar activiteiten financiële steun van het Europese Parlement. De aansprakelijkheid voor elke communicatie of publicatie door Sallux, in welke vorm en welk medium dan ook, berust bij Sallux. Het Europees Parlement is niet verantwoordelijk inhoudelijke communicatie van en door Sallux.

Gezond gedrag: schuld erkennen, spijt betuigen en het anders doen

Men hoeft niet per se een weldenkend of een diepgelovig mens te zijn om te kunnen bedenken dat schuld een nuttig signaal is dat aangeeft dat er iets niet klopt, waaraan dus iets gedaan moet worden. Kort gezegd: het nemen van verantwoordelijkheid voor wat men verkeerd gedaan heeft, spijbtuiging en een andere handelwijze voortaan. Zo eenvoudig als het zich op laat schrijven, zo ingewikkeld blijkt het te zijn in het dagelijks leven.

Daar zijn allerlei redenen voor. Een daarvan is dat schuld nu eenmaal goedkoop is geworden. Dat is natuurlijk economisch zo. En dat zit onmiskenbaar zo in ons denken, doen en laten. Schuld is een stuk goedkoper dan afbetalen. Dat is het bestel, het klimaat waarin we leven en zo leven we dan ook. Inderdaad, er was een tijd dat schuld allesbehalve goedkoop was en men er vooral vanaf wilde.

Een andere reden, daar wil ik wat uitvoeriger bij stilstaan, is van een maatschappelijke orde. Ik bedoel affectieve polarisatie. Affectieve polarisatie is een vorm van een uit de hand lopend of eigenlijk al uit de hand gelopen conflict. Conflicten zijn niet erg, kunnen gerechtvaardigd zijn, kunnen met de nodige inspanning creativiteit en innovatie aanwakkeren. Maar in geval van polarisatie is het conflict het stadium van effectiviteit voorbij. Het komt niet verder of het lijkt alleen maar erger te worden. Het wekt alom frustratie op. Er vallen rake klappen, eventueel doden. Maar ja, wat willen we ook als gezondheid en welzijn in het geding zijn; dan zit het ons wel heel dicht op de huid.

We weten ondertussen heel goed dat conflicten emotionele gebeurtenissen zijn. Er speelt een mengeling van al dan niet verborgen gehouden emoties waaronder schuld en spijt. Het gaat nog verder. Een gepolariseerd conflict

heeft iets bedreigends, en dat bedreigende geldt ons zelfbeeld, gevoel van eigenwaarde, individueel en ook als groep. Het verhoogt ons stressniveau, adrenalinespiegels stijgen met hogere spierspanning en snellere hartslag. Het zijn onrustige tijden. Kortom, het bedreigende geldt ons psychisch en lichamelijk welbevinden. We kunnen gevoeglijk aannemen dat een gepolariseerde samenleving schadelijk is voor de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid. Daartegenover staat het gezegde van Cicero: De gezondheid van het volk moet de hoogste wet zijn (*salus populi suprema lex esto*). Gezondheid is op grote schaal in het geding. Wie verwijt wie en wat? Wie schiet tekort? Wie neemt verantwoordelijkheid, wie betuigt spijt en gaat het anders doen? Dat laatste zou gezond handelen zijn!

In tijden van polarisatie laden we schuld op ons doordat we anders naar die ander van het andere kamp gaan kijken. De tegenstander is een gevaarlijk mens, is een immoreel mens, is een inferieur mens, is een slecht mens. Trouwens, zo kijkt die ander ook naar ons. Zolang we niet bereid zijn om hier verantwoordelijkheid voor te nemen, spijt te betuigen en ons voornemen het anders te gaan doen zal het nog wel even duren eer dat we de polarisatie voorbij zijn. Het is op de korte termijn wel goedkoper, maar op de langere termijn vast en zeker niet.

Dr. Piet Verhagen is psychiater en bijzonder hoogleraar Levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid aan de Katholieke Universiteit te Leuven

HELP ONS HELPEN

Met uw steun kunnen we een steentje bijdragen ten behoeve van deze bijzondere kinderen.

Het beschermen van de heiligheid van het leven is de grootste waarde van alles.

PPCU project 2021-2022

We letten op de geestelijke behoefte van het kind. Veel van deze kinderen weten dat zij zullen sterven. Vooral als ze hun laatste dagen bereiken, is ons doel om te zorgen voor een goede thuiszorg situatie (Home Hospice).

“Ouders mag nooit worden verteld dat hun kind moet sterven in het ziekenhuis. Waar mogelijk creëren we een thuissituatie waar sterven mogelijk is.” Dit brengt extra kosten met zich mee (de vergoeding van zorgverzekeraars zijn begrensd) en maakt palliatieve zorg tot een ‘zorgenkindje’.

T 0184-612632
M 06-51236636 (b.g.g)
E info@shaarezedeek.nl

NL51 INGB 0004 2954 26
NL74 ABNA 0436 4270 60
t.n.v. Stichting Shaare Zedek

DONEER ONLINE: WWW.SHAAREZEDEK.NL

Henri Krooneman MA in gesprek met SGP-senator Peter Schalk

"De hedendaagse schaamtecultuur heeft niets met Bijbelse noties te maken"

Welke gebeurtenissen behoren tot de zwartste bladzijden uit onze nationale of parlementaire geschiedenis?

Elke tijd kent zijn eigen zwarte bladzijden. Als je denkt aan de tijd van de reformatie, dan zie ik de zwarte rookpluimen van de brandstapels. De daarop volgende Gouden Eeuw heeft de basis gelegd voor kolonialisme waar ook zwarte blad-

zijden uit zijn voortgekomen. Recenter is de Tweede Wereldoorlog. Tekenend voor die tijd is dat in de Handelingenkamers van de Tweede en Eerste Kamer boekenplanken leeg zijn gelaten. In plaats van een democratie hadden we toen te maken met zwart despotisme. Wat er vervolgens, toen onze vrijheid was heroverd en onze democratie was hersteld, is gebeurd in

Nederlands-Indië, daar kun je ook veel vragen bij stellen.

En wat maakt volgens u dat excuses dan wel of niet op hun plek zijn?

In zijn algemeenheid kan ik dat niet zeggen. Dan moet je per situatie echt uitzoeken wat de werkelijke situatie was. Vervolgens komt de vraag om de hoek wat excuses waard zijn. Is het alleen symbolisch, of zijn er nog mensen die wachten op excuses? En in dat laatste geval moet je je afvragen: is de tijd nu rijp voor excuses?

Tijdens een debat over Afghanistan parafraseerde minister Kaag ARP-leider Kuiper: "Het boetekleed ontsiert de vrouw niet." Haar boetekleed werd niet door iedereen geloofwaardig geacht, en de dag erna trad ze af. Wat maakt het zo moeilijk voor politici om oprecht schuldbesef te tonen?

Dat geldt niet alleen voor politici. Wij mensen vinden het gewoon moeilijk om schuld toe te geven. Dat begon al in het paradijs, direct na de zondeval. Het lastige voor politici is dat zij zelf een publiek oordeel over zichzelf uitspreken, dan wel over zich heen halen, als ze zich ronduit uitspreken. Politici, met name in de bestuurlijke functies, worden geacht daadkrachtig op te treden. Je mag ervan uitgaan dat ze hun daden doen vanuit de juiste intenties, passend bij hun politieke mandaat. Als ze daarin tekort schieten moeten ze hun beleid verdedigen, en hun eigen daden afkeuren. Dat vergt soms moed.

Heeft een SGP volksvertegenwoordiger ooit publiekelijk zijn excuses aangeboden in de Eerste of Tweede Kamer, en zo ja, wanneer en waarom?

Voor zover ik weet niet als het gaat om grote nationale schulden en dergelijke. Overigens is dat niet zo vreemd, omdat de SGP nooit regerings-

verantwoordelijkheid heeft gedragen. In het dagelijkse verkeer zullen SGP'ers niet schromen om excuses uit te spreken, als ze iets verkeerd doen tijdens een debat, of bijvoorbeeld als de bejegening van een minister of staatssecretaris in het vuur van het debat onheus is geweest.

Wat is de houding van de SGP als het gaat om schuldbesef en boetedoening over bijvoorbeeld het slavernijverleden of de toeslagenaffaire? Wat zijn daarbij de afwegingen, en welke houding mag in Bijbels opzicht van een politicus verwacht worden?

Het past daarbij om een voorzichtige houding aan te nemen. Zoals al eerder gezegd, de SGP heeft nooit regeringsverantwoordelijkheid gedragen. Als het gaat om het slavernijverleden, er zal geen SGP'er zijn die trots is op die periode. Maar voor wie en door wie zou daarover door de SGP excuses moeten worden uitgesproken? Wel past het om slavernij in welke vorm dan ook, radicaal af te wijzen.

De toeslagenaffaire is nog een ander verhaal. Ook daarbij draagt de SGP geen regeringsverantwoordelijkheid, maar zijn we wel medewetgever. In de debatten over de toeslagenellende schromen we bij de SGP niet om de ontstane situatie ook onszelf aan te trekken. Als medewetgever hebben we wetten gesteund die in hun samenhang zo complex zijn geworden dat mensen er in vast liepen. Natuurlijk mogen we van de Belastingdienst verlangen dat ze mensen niet verkeerd bejegenen, maar de wetgever moet daartoe ook geen oorzaak geven.

De houding van een SGP'er doet er in dit opzicht toe. In ons doen en laten moet er al het besef zijn dat we mensen zijn, dat onze woorden en daden fout kunnen zijn, dat we soms onbedoeld anderen kunnen schaden. Dat vraagt om een voorzichtige houding. En als er dan iets fout is gegaan, moeten we ook laten blijken dat we dat

beseffen. Niet proberen de fouten te verhullen, maar ze op te lossen en zaken te verbeteren. Durf uit te spreken wat je verkeerd hebt gedaan. Om op mijn beurt minister Kaag weer te parafraseren: het boetekleed siert (juist) de SGP'er.

Hoe verhoudt de hedendaagse 'woke'- en schaamtecultuur ('vliedschaamte', 'vlees-schaamte') zich tot Bijbelse noties over zonde en schuldbesef?

Deze schaamtecultuur heeft niets met die Bijbelse noties te maken. Ze zijn ontstaan uit bevestigingen van mensen; uit ideologieën die nagestreefd worden. Je hoort er niet bij als je vlees eet, of als je niet gevaccineerd bent, of als je drugs niet normaal vindt, of als je klimaat niet boven alles stelt, of als je durft te geloven en belijden dat God man en vrouw geschapen heeft. In de Bijbel gaat zonde en schuld veel dieper. Dat gaat over het besef dat ik, ik, ik, schuldig sta tegenover God en de medemens. Een Bijbelse notie is dan ook dat we niet naar anderen wijzen, maar de schuld 'toe-eigenen'. De voorbeelden

daarvan zijn legio. Mozes, Elia, Daniël: wij hebben gezondigd!

Klopt het dat de SGP ook in de Eerste Kamer tegenover die schaamtecultuur een positiever verhaal wil stellen, waar 'gepaste trots', bijvoorbeeld in de vorm van gezond nationalisme, onderdeel van is?

Dat gebeurt echt wel eens, bijvoorbeeld als Europa zich bemoeit met nationale aangelegenheden. Maar verder is het vooral van belang om verder te kijken dan Nederland. Mijn collega Derik van Dijk heeft wel eens gezegd: "De voortgang van het Koninkrijk van God gaat ver boven de voortgang van het Koninkrijk der Nederlanden." Waarvan akte!

Tot slot: wilt u zelf nog iets 'opbiechten' aan de lezer vanuit uw loopbaan als senator voor de SGP...?

Ja, ik was wat laat met reageren op de verzoeken van de redactie van het blad 'Zicht' om deze bijdrage aan te leveren. Excuses daarvoor!

Veel mensen vragen zich regelmatig af: heeft het wel zin om mij in te zetten voor de strijd tegen armoede wereldwijd? Kunnen acties van mensen zoveel effect sorteren dat ze ook werkelijk verschil maken? Nu is dat precies een vraag waar de Nederlands-Amerikaanse sociologe Saskia Sassen zich intensief heeft beziggehouden. Alle reden om haar genoemde vragen voor te leggen. Zij bleek graag bereid daar antwoord op te geven.

Aris van Dijk MSc, redactielid

"Er zijn geen gemakkelijke overwinningen"

In gesprek met prof. Saskia Sassen, hoogleraar sociologie aan de New Yorkse Columbia University en de London School of Economics

Tijdens mijn vakantie afgelopen zomer, las ik het laatste boek van Saskia Sassen. Deze publicatie draagt de intrigerende: *Uitstoting*.¹

Kunt u de titel van uw boek, *Uitstoting*, kort aan de lezer uitleggen?

"Je weet hoe het gaat met titels: je hebt er niet altijd compleet zeggenschap over. Maar in dit geval was het mijn keuze. Mijn betoog was niet dat er *overal* sprake is van uitstoting. Ik betoog-

de alleen dat we moeten erkennen dat het verschijnsel wel degelijk regelmatig *voorkomt* – in heel verschillende situaties. Het kan absoluut *micidiale* zijn, zoals je op z'n Italiaans kunt zeggen: dodelijk. Soms lijkt het alsof het de gewoonste zaak van de wereld is. Een voorbeeld van minder ingrijpende uitstoting is gedwongen ontslag om wat voor reden dan ook. Het gaat in mijn boek om niet meer dan een verkenning, hoewel ik tegelijk toch ook graag de strijd aan-

bindt met uitstoting. Ik wil ook echt laten zien hoe groot de impact kan zijn op met name de minder bedeelden. En ik denk dat daarvan in toenemende mate sprake is."

Wat zou de Nederlandse overheid kunnen doen tegen deze toename van uitstotingen?

"Overheden kunnen een enorm verschil maken. Ik denk dat de Nederlandse overheid een erg redelijke overheid is, en Nederland is geen arm land. Ik heb de noordelijke landen en Nederland altijd heel redelijk gevonden. De meeste noordelijke landen hebben kleinere populaties in vergelijking tot hun oppervlakte. Bij Nederland is het andersom – het is erg krap daar. Maar Nederland heeft er het beste uitgehaald, wat indrukwekkend is, en daarom wordt het overal ter wereld bewonderd en gerespecteerd. Maar andere landen, vooral de Amerikaanse, zijn berucht vanwege hun onmenselijke karakter, waar de elite echt rijk is en heel inhalig: ze graait, en graait, en graait maar. Dus als ik Europa vergelijk met Amerika, is uitstoting in Nederland kinderspel!

Amerika is een van de meest onmenselijke landen op aarde. Inhaligheid bestond er vanaf het begin. Het is verbonden met de geschiedenis. Het was een groot land met heel weinig inwoners toen het werd aangetroffen door het westen. Het was zo leeg en er waren bijna geen

Het systeem is ingericht op graaien.

mensen. Dus degenen die kwamen graaiden – en met het graaien ontwikkelden ze onmenselijke de praktijken die er in veel gevallen vandaag nog zijn."

In Sassens boek *Uitstoting* noemt ze 'roofzuchtige formaties' als een oorzaak van uitstotingen.² 'Roofzuchtige formaties' zijn complexe verbanden van bijvoorbeeld overheden, machtige bedrijven, de financiële wereld en allerlei systemische processen als belangrijkste instrument. Voorbeelden van uitstoting zijn mensen die hun huizen moeten verlaten vanwege schulden, mensen die hun banen verliezen en gezonde bedrijven die moeten sluiten omdat ze niet met multinationals kunnen concurreren, mensen die moeten migreren omdat hun land gekocht is door internationale investeerders van overheden die krap bij kas zitten, of mensen die om verschillende andere redenen geëxploiteerd worden. Zulke vormen van uitstoting hoeven niet de intentie te zijn van één van de betrokken personen. Ik vraag me af of ik ook onbewust niet onderdeel kan zijn van zulke roofzuchtige formaties.

Levensloop Saskia Sassen: Saskia Sassen (geboren 1947) is een bekend hedendaags sociologe, die geschreven heeft over globalisering, migratie en de dynamiek van de economie in steden. Saskia Sassen werd geboren in Den Haag, maar bracht het grootste gedeelte van haar jeugd door in Argentinië en Italië. Ze is Robert S. Lynd Professor of Sociology aan Columbia University (New York) en Centennial Visiting Professor aan de London School of Economics. Ze woont momenteel in de Verenigde Staten en was zo vriendelijk om toe te stemmen met een telefonisch interview.

Zouden we zo onbewust persoonlijk ook invloed kunnen hebben op vormen van uitstoting?

"Ja, absoluut. Het systeem is ingericht op graaien. Er was een tijd dat grijpen veel moeilijker was omdat we ingebedde systemen hadden, nu hebben we systemen die dwars door allerlei grenzen heen en over continenten heen gegroeid zijn. Dat heeft het ontstaan van buitengewoon machtige bedrijven mogelijk gemaakt die een sector kunnen domineren, die hun eigen regels kunnen maken. Ik protesteer tegen deze buitengewone concentraties van macht die we vooral in bepaalde sectoren van onze economie zien. Dit is iets wat zo'n twintig jaar geleden ontstaan is. Het gaat daarbij dus om vrij recent gegroeide omstandigheden. Dat is een probleem: het ontstaan van buitengewoon machtige actoren, die meer macht hebben dan de nationale overheden, en waarmee het belang van de rest van de bevolking niet gediend is."

Hoe kunnen we ontsnappen aan die macht, als overheden en ook als individu?

"Dat is een heel goede vraag. We moeten proberen – het is niet makkelijk – om zo veel mogelijk lokaal te produceren.

In de voedselsector gebeurt dat steeds meer. Er is een terugkeer naar een oudere structuur, namelijk dat we eten wat in de buurt verbouwd wordt, niet wat aan de andere kant van de wereld groeit. Aan die oudere structuur kwam een eind toen grote handelsstromen ontstonden die dwars over oceanen en continenten heen konden kopen en verkopen. Maar ik denk dat er vandaag in onze steden een groeiende tendens is om lokaal te kopen, vooral voedsel. Dat is echt positief. We zijn door een periode gegaan waarin we voedsel kochten dat al oud en vergaan was maar waarbij dusdanige trucjes toegepast dat het gezond leek. De voorkeur van mensen om

We moeten proberen – het is niet makkelijk – om zo veel mogelijk lokaal te produceren.

voedsel uit de buurt te kopen is erg belangrijk, omdat het bepaalde kleinschalige diensten laat ontstaan die daarbij horen. Uiteindelijk waren er zoveel mensen die de import van 'dood' voedsel bekritiseerden, dat het een transformatie mogelijk maakte.

De huidige omstandigheden zijn veelomvattend. Het gaat tijd kosten om de vaardigheden te ontwikkelen om er effectief tegen in te gaan. Er zijn geen gemakkelijke overwinningen, denk ik, omdat we met zulke machtige actoren te maken hebben. Dus ik denk dat er maar langzaam beweging in is te krijgen. Maar er zit hoe dan ook beweging in."

Sassen beschrijft in haar boek voorbeelden van vervuiling als gevolg van exploitatie van mijnen of land. Dit is een ander voorbeeld van uitstoting van mensen uit de plek waar zijn generaties lang gewoond hadden, omdat ze niet meer van hun akkers kunnen leven.

In uw boek noemt u 'dood land, dood water'. Wat kunnen we in Nederland doen om dat tegen te gaan?

"Ik neig ernaar om Nederland te zien als ver vooruit vergeleken met de Verenigde Staten. Jullie hebben een klein land, dat is ook een verschil. Natuurlijk zullen er ook negatieve kanten zijn en uitbuiting, maar vergeleken met sommige landen die ik heb bestudeerd of waar ik heb gewoond, is het in Nederland goed leven. Ook de manier waarop jullie in staat zijn om voedsel te produceren – ik begrijp dat jullie ook allerlei voedsel exporteren. Het is gewoon een mirakel. Nu is het beruchte gezegde over de smakeloze

Kinderarbeid in kobaltmijnen in Congo

Er is herkenning bij meer en meer mensen. De jongere generatie is meer bewust.

Nederlandse tomaten ook waar, ze zijn zo efficiënt geproduceerd dat het wel een beetje z'n verbinding met de natuur verloren heeft. Maar ik denk dat dat inmiddels ook is veranderd."

Een voorbeeld dat Sassen geeft van roofzuchtige mijnbouw is het winnen van chroom. Dat gaat vaak gepaard met veel vervuiling.³ Natuurlijk gebeurt dat niet in Nederland zelf: chroom wordt geïmporteerd. Mij bekruipt dan de vraag of ik, door notities van dit interview te maken met een pen waar waarschijnlijk wel wat chroom in zit, als eigenaar ook niet op een bepaalde manier een veroorzaker van die vervuiling ben. Een ander voorbeeld waar mijn acties meer direct vervuiling teweegbrengen is dat veel cosmetica,

zoals mijn favoriete shampoo, microplastics bevatten. Er is nog steeds geen wet die dat verbiedt.⁴ Dus ik vraag professor Sassen ook naar deze voorbeelden.

Wat kunnen we doen om vervuiling tegen te gaan die wordt veroorzaakt door de producten die we kopen en gebruiken? Het geeft me het gevoel dat er een complete ommekeer nodig is.

"Maar weet je, *complete ommekeer* – dat kan niet. Behalve als je een grootschalige oorlog hebt, of iets dergelijks. We zitten vast aan onze gewoonten, opties die de geschiedenis ons aanreikt, die we alleen geleidelijk kunnen veranderen. Dat is niet hetzelfde als complete verandering. Dus we zitten een beetje vast, maar ik denk dat het beter en beter gaat in veel situaties, niet in alle waarschijnlijk, dat kan ik niet beoordelen. Maar er is herkenning bij meer en meer mensen.

De jongere generatie is meer bewust."

In haar boek beschrijft Sassen ook het effect van globalisering en van financiële herstructureringsprogramma's van het IMF en de Wereldbank op de economieën van arme landen. Onder de streep is het effect daarvan niet positief, eerder negatief. De regeringen van arme landen betalen nu meer aan kredietverstrekkers dan ze investeren in basissectoren voor ontwikkeling, zoals gezondheid en onderwijs.⁵

Is het negatieve resultaat van deze internationale ingrepen niet een schuld die we op de een of andere manier moeten goedmaken?

"Dit is een heel schrijnend geval. In de meeste delen van de wereld zijn er arme mensen die niet genoeg eten, heel hard werken, en uitgebuit worden. Dit gebeurt in alle landen, en in sommige landen is het extreem.

India biedt veel voorbeelden van dit horrorscenario. Een indrukwekkende intelligentsia – gewoon een van de beste ter wereld. Briljante geesten – op een manier die je niet veel in het westen ziet. Dus hier heb je deze buitengewone intelligentie en – deels vanwege het kastensysteem, maar alleen deels – is er tegelijkertijd sprake van totale onverschilligheid tegenover het lijden van de lagere klassen. Zelfs zover dat je hun uitgemergelde lichamen regelmatig op straat ziet slapen. Zoiets zie je nergens ter wereld, bijna een en al botten. En dan heb je de superrijken die letterlijk veel te dik zijn. Ik overdrijf een beetje, maar dat is de ergste vorm van uitbuiting die je kunt hebben. Als het gaat over het erkennen van armoede, extreme armoede, extreme honger, moeten ze daar nog helemaal beginnen. Natuurlijk zijn er bewonderenswaardige, moedige mensen, vooral vrouwen en de jongere generaties, die hiertegen vechten. Maar de situatie is verbijsterend. Iets dergelijks bestaat in een bepaalde mate overal, dit negeren

Zijn we echt arme landen geworden die het geld niet hebben om te helpen?

van de armen, maar ik vind India op dit punt wel heel extreem.

Nu wat betreft het IMF en de Wereldbank. Ik denk dat ze veel dingen goed hebben gedaan, maar het is ook bijzonder om te zien hoe degenen die al bevoorrecht waren het meest geprofi-teerd hebben van de inspanningen die deze instellingen zich hebben getroost. Terwijl het serieuze instellingen zijn die werkelijk proberen de wereld een betere plek voor de armen te maken. Maar er is een bepaalde topklasse die het meest voordeel heeft gehad van hun inspanningen. Ik gun het ze, hoor – de middenklasse in veel delen van de wereld werkt vaak hard, en ze verdient betere lonen, betere huisvesting, betere gezondheidszorg. Maar overal is er een rijke elite die onverschillig is voor echte armoede. Er zijn nog steeds zo enorm veel heel arme mensen, kinderen die nooit genoeg te eten krijgen. Dus als ik het van die kant bekijk zeg ik: Is het *echt* het geval dat ze niet beter konden, met al de middelen, met al de intelligentie die erbij betrokken was?" Sassens stem wordt scherper wanneer ze zegt: "*I don't buy that*. Het had *veel* beter gekund. Er zijn nog steeds ontelbare armen, hoe veel geld zoveel verschillende regeringen ook in deze internationale instituten hebben gestopt. Hoe is het mogelijk dat we vandaag de dag nog zoveel wanhopig arme mensen hebben die niet genoeg te eten hebben? Dat is iets wat we hadden kunnen oplossen, gegeven de welvaart, de intelligentie en de enorme hoeveelheid en verscheidenheid aan middelen waarover een groot aantal landen en instellingen vandaag de dag beschikken."

Ik wil Sassen nog een andere vraag stellen over

De nieuwe wetgevers beslissen: 'We hebben genoeg problemen in ons eigen land'.

het thema economische schuld. In de Bijbel lezen we over de wet van het 'jubeljaar'. Na vijftig jaar werden alle schulden kwijtgescholden, land werd teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaren, slaven die slaaf waren om economische redenen werden vrij.

Welk effect zou het hebben als alle schulden van arme landen zouden worden kwijtgescholden? Hoe zouden we dat kunnen bereiken?

"Dat is een goed punt. Er is altijd de onverschilligheid van de schurken, inclusief overheden van de betrokken staten, die hieraan niet meewerken. Hun redenering is: 'Waarom zouden we alles aan de armen geven? Laat ons ook een beetje hebben.' Het lijkt erop dat zoiets aan de hand is. Ik zeg niet dat er niet heel veel slimme en toe-

gewijde mensen en systemen en instituties zijn die de armen proberen te helpen, anders zou de situatie nog veel erger zijn. Maar het is niet genoeg.

En als je accepteert dat het er is, maar dat het niet genoeg is, dan kun je jezelf de vraag te stellen: Waarom is er niet meer? Waarom is het niet genoeg? Zijn we echt arme landen geworden die het geld niet hebben om te helpen? In sommige gevallen, ja, maar in de meeste gevallen niet. En dus is het moeilijk om te accepteren dat we niet meer hebben bereikt voor de armen, dat we niet meer hebben bereikt voor de kinderen." Schuld is iets dat vandaag de dag veel mensen bezighoudt in Nederland. We hebben slaven verhandeld. We hadden kolonies. We weten dat we namen wat aan anderen behoorde, dus zijn in zekere zin als land schuldig.

Wat vindt u van zo'n opvatting van imperialistische schuld?

"Er zijn landen die zulke claims hebben gemaakt. In sommige gevallen waren ze succesvol, en

Een impressie van rijk vs arm in Mumbai

hebben de landen die als veroveraar optraden erkend 'we zijn jullie schuldig'. Maar er zouden er veel meer bij betrokken moeten zijn. Het zou veel meer algemeen moeten zijn. Als je nagaat welke landen eerst zeiden 'We hebben verkeerd gedaan, we gaan het goedmaken' – het is niet zo makkelijk die te vinden. Je denkt meteen: er was een wisseling van de wacht in zo'n land, en de nieuwe wetgevers beslisten: 'We hebben genoeg problemen in ons eigen land, dus we gaan geen geld blijven sturen naar andere landen.'

Er was een moment dat er een echt gevoel was van 'wij zijn schuldig' – we zijn schuldig aan sommige landen omdat we van hen namen tijdens het koloniale tijdperk van het westen. Veel graag, veel inbeslagname, de plaatselijke bevolking als slaven te werk gesteld – dit zijn zeer problematische geschiedenissen. Maar het is gewoon heel moeilijk. In de Verenigde Staten, waar de hele kwestie van ras speelt, zijn zoveel pogingen gedaan om het iedereen te laten begripen wat slavernij echt inhield. We vereren de standbeelden van grote wetgevers uit het verleden – nou, dat waren allemaal slavenhouders. Dus je krijgt nu een generatie die vraagt: Waarom hebben we nog steeds zoveel respect voor deze wetgevers? Het antwoord is meestal: Het was een andere tijd." Met een lach: "Zeker was het een andere tijd, ja, maar het leidde tot slavernij. En we moeten daar tegen opkomen. Een optimistische kant is dat we langzamerhand een aantal van deze gevallen aan het rechtzetten zijn. Niet allemaal, maar een aantal. We bewe-

gen langzaam. Het is nog steeds niet makkelijk in onze landen om een grote actie te starten om de armen te steunen. Een goed voorbeeld is nu in de Verenigde Staten vrouwen die heel hun leven werken in een redelijke maar heel eenvoudige baan, en die nu erachter komen dat wat ze verdiend hebben niet genoeg is om een klein huis of een kamer in een huis te hebben – ze slapen op straat. Je staat stil en zegt: Wauw, doet iemand iets voor ze? Nee. Het is bijna onmogelijk omdat de huisvestingskwestie uit de hand gelopen is. Zelfs de jongeren met een goede baan kunnen geen huis krijgen. Het is ongelofelijk – dit zijn de Verenigde Staten. Dat geeft je het gevoel dat we een tijdperk van verval ingetreden zijn in Amerika, ondanks de briljante innovaties. We moeten echt nadenken over de toekomst."

Is het ook geen schuld dat wij in het westen zoveel rijker zijn dan mensen in de landen onder de Sahara?

"Toen ik vijf was begon ik me bewust te worden van de armen. Ik verborg kleren die mijn moeder en zus weggooiden, stopte ze in een tas en als die tas vol zat verdween ik uit het huis en bracht ik ze naar een kerk in de buurt. Ik heb dit nooit aan mijn moeder of zus verteld!

Maar ik denk dat vandaag de hindernissen, die we moeten overwinnen aanzienlijk zijn en moeilijk te overwinnen. De wereld is veranderd. Er veranderen dingen ten goede, maar er zijn ook actoren die verandering tegenwerken."

NOTEN

¹ Saskia Sassen, *Uitstoting – Brutaliteit en complexiteit in de wereldeconomie* (Leuven 2015).

² *Uitstoting*, p. 32.

³ *Uitstoting*, Hoofdstuk 4: Dood land, dood water, p. 204.

⁴ Zie <https://www.beatthemicrobead.org/>

⁵ *Uitstoting*, Hoofdstuk 2: Krimpde economieën, toenemende uitstotingen, p. 48.

Laten we beginnen met verzoening in het klein

De Britse theoloog John Milbank definieert het christelijk geloof als 'de praktijk van de verzoening'. Ik kan me goed vinden in die definitie. Verzoening is niet alleen een dogma, maar ook een praktijk: conflicten worden opgelost door middel van schuldbelijdenis en vergeving.

De trend van schuldbelijdenis door kerken vanwege misstanden in het verleden, lijkt goed te passen bij deze definitie. In 2020 beleed de Protestantse Kerk in Nederland schuld in verband met de Jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog. Momenteel wordt onderzocht of een vergelijkbare schuldbelijdenis ook voor het slavernijverleden gewenst is.

Toch kan een dergelijke praktijk een effect hebben dat tegenovergesteld is aan wat je wenst te bereiken. Het schuld belijden door kerken sluit namelijk heel goed aan op een seculier discours waarin de kerk sowieso al de grote boosdoener was en de belangrijkste representant van het alom gelasterde patriarchaat. In de Tweede Wereldoorlog was het nu juist de kerk die als een

van de weinige instituten zich wel openlijk tegen de Jodenvervolgung heeft uitgesproken. Predikanten belandden, in vergelijking met andere beroepsgroepen met een publieke functie (artsen, advocaten et cetera) aanmerkelijk vaker in een kamp of op het schavot. Het zou mooi zijn als in navolging van de kerk ook andere instanties schuld gingen belijden, maar het moet ook niet zo zijn dat de kerk al de schuld naar zich toetrekt.

Bovendien zou de lijst met historisch onrecht wel eens langer kunnen zijn dan men zich realiseert. Op dit moment leg ik met journalist Syp Wynia de laatste hand aan een boek over de politieke koers van het naoorlogse protestantisme. Het vermeende falen ten aanzien van de Joden werd gecompenseerd door een overdreven neiging zich publiekelijk uit te spreken over elk denkbaar politiek en maatschappelijk thema. Uit de bundel blijkt dat de kerk eigenlijk steeds dezelfde afslag 'naar links' nam en niet zelden de plank missloeg.

Het begon allemaal met de kwestie West-Papoea waarin de Papoea's werden opgeofferd aan het grotere belang (van zowel de zending als het bedrijfsleven) van goede

betrekkingen met Indonesië. Later volgde de kwestieuze opstelling ten aanzien van het communisme in Oost-Europa en de onvoorwaardelijke steun voor de volksoorlog van het ANC in de strijd tegen de apartheid. Op het gebied van de ethiek kunnen we denken aan een zeer duistere pro-abortus lobby in de jaren zeventig, die op het laatste moment niet de steun van de Hervormde synode kreeg.

En hoe helder is het oordeel van de kerk in het heden? De Protestantse Kerk gaat volgens mij nogal kritiekloos mee in het discours van klimaatverandering en duurzaamheid. Het is mijn voorlopige conclusie dat het spreken over duurzaamheid vooral een vorm van 'green capitalism' moet verhullen. De gedwongen onteigening van boeren en het kappen van bossen voor biomassa zijn slechts de eerste tekenen van dit onrecht in wording. Met andere woorden, als deze trend van schuld belijden zich doorzet, kan ik nog wel een paar onderwerpen bedenken waar de kerken hun berouw over zouden kunnen tonen en voor je het weet is de kerk een instituut dat vaker om genade smeekt dan dat ze die genereus uitdeelt.

Waarschijnlijk onderschat men nog steeds hoe moeilijk het is om werkelijk solidair te zijn met de slachtoffers. Als predikant heb ik me er wel eens over verbaasd hoe zelden het gebeurt dat interne conflicten worden opgelost door verzoening. Vaker worden conflicten 'opgelost' doordat een van de partijen teleurgesteld de kerk verlaat. Als het christendom inderdaad een praktijk van verzoening is, is het waarschijnlijk het beste om daar op kleine schaal mee te oefenen. In je eigen kerk of familie schuld belijden en vergeving ervaren is al moeilijk genoeg.

Dr. Henk-Jan Prosman, Hervormd predikant te Nieuwkoop

Schuld bekennen voor iets dat je fout hebt gedaan, is goed. Maar moet je elkaar alsmaar blijven aanspreken op een verleden waarvoor niemand verantwoordelijk is? In deze bijdrage is het aan een van de meest spraakmakende intellectuelen van Nederland om daarop antwoord te geven. Volgens hem wordt met name door het tegenwoordige 'Cultuurmarxisme' een vorm van zelfhaat gepropageerd die ziekelijk is. En daar is uiteindelijk geen enkele samenleving mee gediend.

Dr. Hans van de Breevaart, redactielid

"Een natie is gebaseerd op het gevoel dat je met elkaar verder wilt"

In gesprek met prof. Paul Cliteur, hoogleraar Encyclopedie van de rechtsgeleerdheid aan de Universiteit Leiden

Voor we het gaan hebben over een specifiek soort schuldgevoel dat ons tegenwoordig maar al te vaak wordt aangepraat, eerst een meer algemene vraag: bestaat er volgens u zoiets als een gezond schuldgevoel?

De mens is een moreel wezen. Hij kan moreel het goede doen, maar ook het kwade. Als hij het kwade heeft gedaan, dan kan hij daarover een

schuldgevoel ontwikkelen. Dat lijkt mij "gezond". Een psychopaat kent dat gevoel niet. Dat is "on-gezond".

Gebruikmakend van een metafoor uit de economie: hoe dient voor een dergelijke schuld te worden betaald?

Wie schuld heeft aan eigen daden kan proberen

Helaas worden hedendaagse samenlevingen wel weer geconfronteerd met de notie van collectieve schuld.

iets goeds te doen ter compensatie. Bijvoorbeeld: je hebt iemand slecht behandeld. Dan doe je iets goeds voor die persoon. Of je zegt dat je spijt hebt van hetgeen je hebt gedaan. Of je neemt je voor in de toekomst beter te zullen handelen. Dat zijn allemaal manieren waarop je kan "betalen" voor je schuld. Bij zeer ernstige zaken helpt de staat een handje: het kwaad dat is geschied moet je "betalen" onder dwang van de staat. Bijvoorbeeld door een strafsanctie.

Is schuld individueel, of kan het daarnaast ook een collectieve zaak zijn, zodanig dat volgende generaties daarop nog kunnen worden aangesproken?

Schuld is altijd individueel. Natuurlijk kunnen mensen in een groep kwaad verrichten, maar dan hebben zij schuld ieder naar zijn of haar individueel aandeel. Die schuld kan ook bestaan in het deelnemen aan een criminele organisatie. Individuele schuld is overigens wel een notie die

pas opduikt bij de modernisering van de samenleving. Premoderne samenlevingen gaan vaak uit van collectieve schuld. Kinderen hebben dan schuld aan de wandaden van hun ouders, hun broers, hun zussen, hun gemeenschap.

Helaas worden hedendaagse samenlevingen wel weer geconfronteerd met de notie van collectieve schuld, zoals men die aantreft bij diegenen die ijveren voor de erkenning van schuld aan het gedrag van voorgaande generaties. Bijvoorbeeld in de slavernijdiscussie. Een "wit kind" van bijvoorbeeld 5 jaar is dan schuldig aan hetgeen zijn voorvaders hebben gedaan. Of waarvan men *aanneemt* dat die dat hebben gedaan. Dat laatste weer op basis van de huidskleur van het "witte kind". In zo'n redenering zitten twee fouten: 1. De acceptatie van collectieve schuld (in plaats van individuele schuld); 2. De acceptatie van huidskleur als een basis voor schuldpresumptie, iets dat tot voor kort zou hebben gegolden als "racistisch". Dan is er 3. nog de notie van *schuldpresumptie*. Niet onschuld is het uitgangspunt ("onschuldpresumptie"), maar schuld. De aangeklaagde (het witte kind van 5 jaar) moet maar zien of hij of zij het vermoeden van schuld van zich af weet te wassen. Uitgangspunt is schuld, onschuld moet worden bewezen.

Prof. dr. P.B. Cliteur is jurist en filosoof. In 1980 promoveerde hij op het proefschrift *Natuurrecht, Cultuurrecht en Conservatisme*, in 2005 opnieuw uitgegeven door het conservatief-katholieke Rudolf von Laun Instituut. Hij werkte lange tijd nauw samen met onafhankelijke denkers als Sybrand Buve en Wim Couwenberg. Naast publicatie van de in dit interview genoemde titels, schreef hij, samen met Afshin Ellian, onlangs *De Staat versus Wilders* (Den Haag 2019). In het Engels verschenen daarnaast recent *Theoterrorism versus Freedom of Speech* (Amsterdam 2019) en, samen met Amos Guiora, *Populist and Islamist Challenges for International Law* (Chicago 2019).

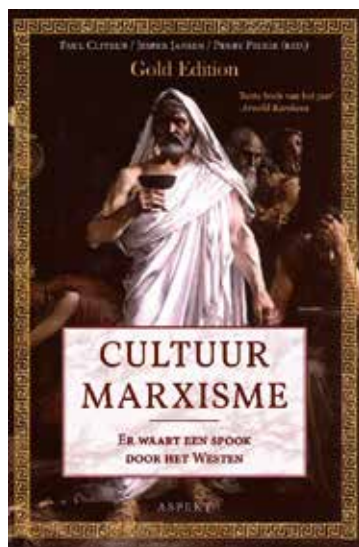
Hoe kijkt u aan tegen de huidige trend om schuld te bekennen en excuses aan te bieden voor tal van zaken die in het verleden door onze voorouders zijn fout gedaan?

Die trend beschouw ik als onwenselijk. Men onderschat volledig welke kwalijke gevolgen dat kan gaan hebben. En dan bedoel ik niet alleen kwalijke gevolgen voor degenen die de schuld toegeschreven krijgen, maar ook voor degenen die daarop aandringen. Zoals de Franse denker Ernest Renan benadrukte in 1882, is een natie gebaseerd op het gevoel dat je met elkaar verder wilt. Daarbij past *vergeten*. Niet het oprakelen van allerlei tegenstellingen uit het verleden.

Hoe verklaart u die trend?

Van Alexandre Del Valle, schrijver van *Het avondlandcomplex: een kleine verhandeling over de bevrijding van schuldgevoelens*,¹ heb ik geleerd dat een hele samenleving, zelfs een hele cultuur, op een bepaald moment ziek kan zijn. Collectief ziek. Daarop wordt ook gewezen door de Franse denker Pascal Bruckner, als laatste in *Schuldig over de hele lijn: Hoe de witte man de ideale zondebok werd*.² Hoe zijn we collectief ziek geworden? Samen met Raisa Blommestein, Bart Collard en Perry Pierik heb ik daarover zeer onlangs een bundel bijdragen uitgegeven onder de titel *Westerse schuld: mythe of realiteit?*

Het is moeilijk eenduidig te verklaren waar die zelfhaat vandaan komt en waarom juist het Westen daarmee tegenwoordig is opgezadeld. Niettemin kunnen we vaststellen dat het de wester-

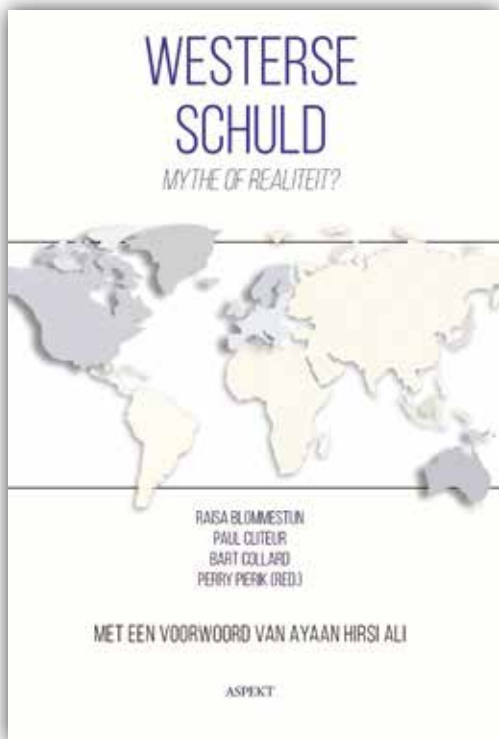
se cultuur enorm ondermijnt. Culturen waarin dezelfde dingen zijn gebeurd of nog steeds gebeuren, soms zelfs ernstigere dingen, komen sterker te staan. Eigenlijk is dit een culturele bedreiging van de hoogste orde, ook al wordt die niet als zodanig herkend.

Zit daar een bepaalde ideologie achter?

Opnieuw, daarover verschillen de meningen, zoals we kunnen opmaken uit de onlangs aangevulde en in Gold Edition uitgegeven derde druk van de bundel *Cultuurmarxisme: er waart een spook door het Westen*. Ik vind zelf de term "cultuurmarxisme", in Nederland geïntroduceerd door de politieke essayist Sid Lukkassen, een nuttige term. Het totale complex aan redeneringen, gevoeligheden en beleidsbeslissingen die, als je het nuchter bekijkt, irrationeel kunnen lijken worden begrijpelijk als je het cultuurmarxisme als verklaringsconcept hanteert.

Overigens geloof ik niet in cultuurmarxisme als samenzweringstheorie. Het is dus niet zo dat cultuurmarxisten met elkaar rond de tafel gaan zitten om af te spreken wie ze nu weer eens een

Culturen waarin dezelfde dingen zijn gebeurd of nog steeds gebeuren, soms zelfs ernstigere dingen, komen sterker te staan.

literaire prijs zullen geven of op laten treden in een programma van de NPO of een wetenschapssubsidie toekennen. Het is eigenlijk veel erger: men hoeft niet eens expliciete afspraken met elkaar te maken om de neuzen spontaan dezelfde richting uit te krijgen. Cultuurmarxisme is een *Gesunkenes Kulturgut*, een gevoels- en denkwereld die onbewust en spontaan wordt omarmd.

Waarin onderscheidt het cultuurmarxisme zich van het traditionele marxisme?

In het *traditionele marxisme* heb je kapitalisten (de onderdrukkers) en proletariërs (de onderdrukten). En onderdrukking is een economisch verschijnsel: de kapitalisten bevoordelen zichzelf financieel en onderdrukken de arbeider ook

financieel. Het *cultuurmarxisme* vervangt de kapitalisten door een veel grotere categorie onderdrukkers. Dat kan zijn de groep van alle witte mensen. Of alle mensen die in Europa wonen en die daarvan een "Fort Europa" willen maken. Of het zijn alle mannen, want die onderdrukken alle vrouwen. Ook het idee "onderdrukking" wordt geherdefinieerd. Dat is niet alleen meer financieel, maar ook cultureel.

Waar staat cultuurmarxisme precies voor?

De cultuurmarxist denkt zelf dat hij voor een radicale opvatting van gerechtigheid staat. Hij is wat men wel heeft genoemd een *Social Justice Warrior*.

Door De Groene Amsterdammer³ werd 'het cultuurmarxisme' afgedaan als een complottheorie van paranoïde rechts. Heeft rechts inderdaad niet de neiging in complottheorieën te geloven? Of is hier eerder sprake van een linkse manier van reageren op terechte kritiek van rechts?

Zoals Sid Lukkassen heeft duidelijk gemaakt in zijn boek *Avondland en Identiteit* (2015) is de term "cultuurmarxisme" niet een term die is geïntroduceerd door rechtse denkers, maar door linkse denkers. De *kritiek* op het cultuurmarxisme komt wel overwegend van rechts.

Ik geloof niet dat speciaal rechts geneigd is in complottheorieën te geloven. Zowel nazisme als communisme zijn eigenlijk de twee grote complottheoretische ideologieën geweest die een enorme invloed hebben gehad in de 20ste eeuw. In beide gevallen werden de kapitalisten ervan verdacht samen te spannen tegen het socialisme, waarbij het nazisme een grote rol toekende aan de Joden. Maar beide ideologieën zijn niet bepaald "rechts" zou ik zeggen.

Een "complottheoretische" ideologie is een visie waarbij men aan een groep intentionaliteit toe-

dicht waar het in feite om meer chaotische processen gaat. Zoals eerder aangegeven, dat doe ik niet.

De ondertitel van de publicatie Cultuurmarxisme, mede onder uw redactie nu in Gold Edition verschenen, luidt: Er waart een spook door het Westen. Waar ziet u het cultuurmarxisme precies aan het werk in de huidige politiek en samenleving?

Ik ken natuurlijk zelf de wereld van de wetenschap het best, maar cultuurmarxisme manifesteert zich in de gehele cultuur. Een voorbeeld uit de wetenschap: ik denk niet dat het mogelijk is onderzoek gefinancierd te krijgen via bijvoorbeeld NWO als dat kritisch staat tegenover de EU. Tweede voorbeeld: aan geen enkele Nederlandse universiteit zul je een hoogleraar in de arabistiek of Midden-Oosten studies vinden die zich kritisch uitlaat over de sharia. Toch bestaan die laatste mensen wel: Pascal Bruckner, Michel Onfray, Hamed Abdel-Samad, Jeanette Bougrab, Daniel Pipes, Douglas Murray, Amos Guiora, om maar enkele mensen te noemen. Maar die mensen werken niet aan een universiteit.

Nu overdrijf ik misschien een klein beetje. Echter: een héél klein beetje maar. Want de in 2015 overleden arabist Hans Jansen werkte aan een Nederlandse universiteit. Gilles Kepel werkt aan een Franse universiteit. Maar dat zijn echte uitzonderingen.

Nog een derde voorbeeld. Ik was gedurende anderhalf jaar lid van de Eerste Kamer voor de politieke partij FVD. In die periode was FVD de op een na grootste politieke fractie in de Eerste Kamer (in het begin zelfs de grootste). Toch was ik de enige hoogleraar aan de Universiteit van Leiden die op FVD stemde. Ik was de enige hoogleraar in Nederland. Opvallend, niet? Wat zegt je dat over "diversiteit" aan de Nederlandse universiteiten?

Ik ben niet blind voor de enorme ontsparingen die hebben plaatsgevonden in de twintigste eeuw binnen de westerse cultuur.

Welk gevaar schuilt er in deze ideologie?

Van de negen culturen die Samuel Huntington heeft onderscheiden in *Botsende beschavingen*,⁴ denk ik dat de Westerse cultuur de meeste individuele vrijheid toestaat. In bevind mij daarom het liefste in die westerse cultuurkring. Dat is trouwens ook het geval met al die mensen die vanuit andere culturen hun best doen om in Europa, in de Verenigde Staten of in Australië ("The West") een onderkomen te vinden. Deze observatie brengt cultuurmarxisten echter tot razernij. Die razernij brengt hen ertoe om wat ik hiervoor heb gezegd te verdraaien tot iets dat ik helemaal niet zeg, om vervolgens te worden weggezet als kolonialistisch, imperialistisch, racistisch, islamofob, xenofob, en/of seksistisch. Ik ben niet blind voor de enorme ontsparingen die hebben plaatsgevonden in de twintigste eeuw binnen de westerse cultuur. Ik weet ook wel dat nazisme en communisme hebben huis gehouden in de westerse cultuur. Maar dat is voor mij niet de *essentie* van de westerse cultuur. Niet het noodlot van de westerse cultuur. Het is ook niet zo dat de westerse cultuur zoveel vrijheid heeft mogelijk maakt door de andere acht culturen te onderdrukken en uit te buiten. Een uitbuiting die tot op de dag van vandaag zou voortduren en waarvoor het witte meisje van 5 jaar met een schuldcomplex moet worden opgezadeld.

Wat is het alternatief?

Ik hoop dat de westerse cultuur zich gaat bevrijden van zijn schuldcomplex. Dat we ons gaan

Van der Spek
Financiële Diensten

DUIDELIJK

Gratis Intake gesprek
**Gratis aankoop-
begeleiding**
**Scherpe rente bij
Nederlandse en
Duitse banken**

Herenweg 42 * Postbus 54 * 2750 AB * Moerkapelle
tel: 079-5931241
e-mail: info@spekadvies.nl * www.spekadvies.nl

bevrijden van wat Bruckner *De tirannie van het berouw* noemde,⁵ van de westerse neiging tot masochisme. We kunnen de vrijheid en gelijkheid, de waardigheid van elk menselijk individu, verwirkelijken binnen een politieke structuur van democratie, rechtsstaat en mensenrechten, maar dan moeten we ons verzetten tegen het woke-denken, het multiculturalisme, het neo-racisme, dat nu culturele instellingen, universiteiten, de cultuur in het algemeen, in de greep houdt. Dat zou voor mij het alternatief zijn.

Ten slotte: maken wij, de politiek of de samenleving, ons dan nergens meer schuldig aan op dit moment, iets waarvoor het beter zou zijn om boete te doen?

Natuurlijk maken we ons voortdurend schuldig

aan allerlei zaken waarvoor we bekritiseerd mogen en moeten worden. Ik vind zelf dat dieren bepaalde rechten hebben. Het is bepaald niet vanzelfsprekend dat wij ze mogen inzetten voor onze doelen.

Ook niet dat we ze opeten. We verdienen ook heel veel kritiek op het punt van het schuldgevoel dat we ons hebben laten aanpraten. Hier is het Westen heel zwak en het is verwijtbare zwakheid, zoals ik hiervoor al aan de orde stelde. Maar ik hoop dat het nog niet te laat is en dat we ons kunnen bevrijden van het abstracte, volstrekt imaginaire schuldbesef waarmee het cultuurmarxisme ons opzadelt.

Die vorm van schuldbesef is een ziekteverschijnsel waarvan ik hoop dat we er zo snel mogelijk van genezen.

NOTEN

¹ Oorspronkelijk in het Frans verschenen onder de titel *Le complexe occidental, Petit traité de déculpabilisation* (Paris 2014). In 2017 in het Nederlands uitgegeven door De Blauwe Tijger.

² De oorspronkelijke Franse titel luidt *Un coupable presque parfait: la construction du bouc émissaire blanc* (Paris 2020). Onlangs verscheen de Nederlandstalige editie bij uitgeverij Davidsfonds.

³ Daniël Korving & Jaap Tielbeke, 'Een complottheorie voor paranoïde rechts,' in De Groene Amsterdammer 6 september 2017.

⁴ Oorspronkelijk verschenen onder de titel *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York 1996). Voorzien van een inleiding door Andreas Kinneging in het Nederlands onder andere uitgegeven door Hollands Diep.

⁵ In het Frans verschenen onder de titel *La tyrannie de la pénitence. Essai sur le masochisme occidental* (Paris 2006). Nederlandstalige editie een jaar later verschenen bij SUN.

Vergelijkingen met de vernietigingspolitiek van nazi-Duitsland tegenover de Joden blijven gemaakt worden. Om aan te geven hoe erg de coronamaatregelen zijn. Soms ook om producten die aan dit drama refereren aan de man te brengen. Daarmee worden de verschrikkingen van die periode uit de geschiedenis echter gebagatelliseerd. Onderzoek en onderwijs om mensen eraan te herinneren wat toen heeft plaatsgevonden blijft onverminderd relevant.

Hannah Luden, directeur van het Centrum informatie en documentatie Israël (CIDI)

Holocaustvergelijkingen onnodig kwetsend en bovendien schadelijk

Ze zijn slechts een kleine minderheid – gelukkig! Desalniettemin vallen zij sterk op en veroorzaken zij veel pijn. Je ziet hen tegenwoordig in bijna alle demonstraties tegen het coronabeleid in bijna alle westerse steden. Zij dragen op hun kleding een gele davidster, waarop niet het woord 'Jood' staat, zoals tijdens de oorlog, maar 'ongevaccineerd'. En zij begrijpen niet waarom zo veel mensen gruwelen van deze gelijkstelling van de maatregelen tegen corona met de Jodenvervolgving door de nazi's. Voor mij, en met mij

velen – Joods en niet-Joods – voelt dit telkens opnieuw als een stomp in de maag.

Ik heb het hier nadrukkelijk niet over de maatregelen rond corona. Ik vind het legitiem, belangrijk en noodzakelijk om discussie te voeren over het beleid en de consequenties ervan. Ik denk zelfs dat het bij uitstek een gelegenheid is om een maatschappelijke discussie te voeren over vrijheid, vrijheid van meningsuiting, lichamelijke integriteit, positie van minderheidsgroepen, etc. Het gaat mij specifiek om het misplaatste ge-

Een voorbeeld van misplaatste vergelijkingen tijdens een recente protestdemonstratie.

bruik van de gele davidster als symbool, en de misplaatste gelijkstelling van onze situatie nu met toen.

GEBREK AAN KENNIS EN BEGRIP

Dit misbruik van het symbool van de Jodenvervolgving demonstreert het probleem: een schrijnend gebrek aan kennis – en begrip – van de verschrikkingen ten tijde van het naziregime. Door het misbruik van de symbolen worden gebeurtenissen gelijkgesteld en wordt het verleden gebagatelliseerd. Opnieuw een voorbeeld van hoe aan de herinneringen aan de Holocaust wordt geknaagd. Want deze misplaatste vergelijkingen leiden tot twijfels over alles rond de oorlog en de Holocaust, en dan is de stap naar ontkenning ineens veel kleiner. Als de huidige ongemakken vergelijkbaar zijn met de situatie toen, dan kan het onmogelijk erg zijn geweest, hooguit een beetje vervelend. Zal die overdrijving dan ook gelden voor de andere verhalen over toen? Voor de beperkingen, de honger, gas-kamers, de veewagons, het grote aantal slachtoffers?

Toen de vernietigings- en concentratiekampen

werden bevrijd gaf de Amerikaanse bevelhebber Eisenhower de instructie om alles vast te leggen in foto's en filmpjes, precies om deze reden: *“for the purpose of recording for civilization the history of horror written by over five years of German atrocities”*¹. “Over enkele jaren zal niemand meer geloven dat dit echt is gebeurd. Dat mensen elkaar zoiets konden aandoen”, zei hij. Bovendien vond hij het van belang dat *“ordinary citizens become aware of the crimes which were committed in their midst, in their names, and with their permission.”* De schandalige manier waarop de Poolse regering tegenwoordig deze geschiedenis probeert te ‘verfraaien’ bewijst Eisenhouters gelijk. In Polen is een wet aangenomen die boetes en zelfs gevangenisstraf in het vooruitzicht stelt aan eenieder die beweert dat de Poolse staat of Polen op welke manier dan ook meewerkten aan de misdaden van de nazi's. Dit terwijl een deel van hen nadrukkelijk medeplichtig was en de meesten – zoals ook in andere landen - stille getuige waren.²

MISBRUIK

Dezelfde gele ster is vaker misbruikt, bijvoor-

beeld als 'button' bij een Groningse studentenfeest³, of in een clipje van de Duitse Metalband Rammstein⁴. Wellicht de meest bizarre melding die bij CIDI over dit probleem is binnengekomen, betreft een Chinese webwinkel die een halsketting verkoopt met een gele davidster, compleet met het woord 'Jude'⁵.

Dit voorbeeld is een duidelijke illustratie van het probleem: gebrek aan historische kennis en besef, gebrek aan respect voor de verschrikkingen, voor de slachtoffers, en daarmee in potentie de eerste stap naar een nog groter probleem: ontkenning. Het twijfelen aan de ernst van de Jodenvervolgung, het twijfelen aan het aantal slachtoffers, het twijfelen over de vraag of het überhaupt plaats heeft gevonden, etc. Deze twijfels kennen wij al decennia, bijna direct nadat deze verschrikkelijke oorlog is geëindigd, met gevolgen tot ver na die oorlog. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop de overlevenden – Joods en niet-Joods – in Nederland zijn ontvangen, met een totaal gebrek aan belangstelling voor hun ervaringen, laat staan empathie. Erger nog, sommige Nederlanders (net als in andere landen) kwam hun terugkeer 'ongelegen'; zij moesten immers een huis teruggeven aan de rechtmatige eigenaar, of vervreemde bezittingen retourneren...

HARDE WERKELIJKHEID

Met de manke vergelijkingen, met het gebrek aan eerbied voor de (symbolen van de) verschrikkingen van de Holocaust, groeit opnieuw de verwijfeling aan de echtheid van de getuigenissen. Nog meer zo omdat de geschiedenis steeds verder van ons af komt te staan, omdat er nog weinig mensen in leven zijn die het kunnen naverellen. Mensen die het meegemaakt hebben, mensen die er direct of indirect getuige van waren. Want wij, nu, kunnen het ons amper voorstellen, laat staan begrijpen. Wij 'herinneren' ons

de beelden en verhalen van de Hollywood films, die per definitie zachter zijn en bovendien onecht. Misschien kunnen we niet eens de harde werkelijkheid verteren. In deze context zijn de twijfels voorstelbaar: Zou het toch kunnen zijn dat het allemaal minder erg was? Of zelfs verzonnen?

Ook de gevangenen in de verschillende door de nazi's ingestelde getto's en kampen begrepen dit. Zij hebben daarom veel belang gehecht aan het documenteren van de gebeurtenissen en hun situatie - hoewel ze heel goed wisten dat hun kans op overleving zeer gering was – opdat men het in de toekomst wél weet. Opdat niet alleen de mensen niet worden vergeten, maar ook de verschrikkingen. In het Warschau getto heeft een groep onder leiding van de historicus Ringelblum met gevaar voor eigen leven dit gedaan. Het Ringelblum-archief van getto Warschau⁶ is een zeer belangrijke getuigenis van die tijd. Een ander voorbeeld is het werk van de Jiddische dichter Rachmiel Briks, die zijn eigen ervaringen heeft genoteerd en begraven in het getto zelf⁷.

Complottheorieën

De coronacrisis zorgt voor veel meer uitdagingen wat antisemitisme betreft, helaas. 'De Joden' (of Israël) zouden het virus in een laboratorium hebben geproduceerd (of bedacht, want het bestaat misschien helemaal niet) om zo de macht over de wereld te veroveren.... Ja, er zijn ook andere – zorgelijke – complottheorieën rond het gebeuren die niets met Joden te maken hebben, maar de complotten over de Joden komen ons heel bekend voor. Zij tonen pijnlijke gelijkenissen met bijvoorbeeld *De protocollen van de wijzen van Sion* die precies 100 jaar geleden als vals zijn ontkend, maar nog steeds door vele miljoenen mensen als waarheid worden gezien. Het boek, een in tsaristisch Rusland gepubliceerde complotmythe, bevat gefabriceerde pro-

tocollen van zogenaamde geheime bijeenkomsten van *De Joodse Elite* met het plot om de wereld te overheersen⁸. De nazi's namen dit gretig over, maar – zo onwaarschijnlijk als het klinkt – de (vertaalde) 'Protocollen' zijn ook vandaag de dag nog te koop, in Ramallah, Iran, Egypte en veel andere islamitische landen, en zelfs in het Westen en hier in Nederland. Erger nog, de inhoud ervan inspireert nog steeds generaties van mensen die deze verzinselen blijven herhalen, tegenwoordig vaak online, op websites en in de sociale media.

Net als vroeger met de Pest. Toen viel op dat Joden minder vaak ziek werden. Van hygiëne hoorde niemand in die tijd, en dus kon het niet anders dan dat zij – de Joden – achter de Pest zaten. Met als doel 'ons' te elimineren en de macht over de wereld naar zich toe te trekken. Het feit dat ook veel Joden ten prooi vielen aan deze vreselijke Pest interesseerde niemand. Een Jood die het overleefde was medeplichtig aan het grote plan, zijn niet-Joodse buurman had geluk of G-d's bescherming. En nu is het niet anders, want hoe komt het anders dat Israël zo vroeg al in staat was zijn bevolking te vaccineren? U denkt: dit is verleden tijd. Dat kan toch

niemand serieus nemen? Recent heeft het NRC de website Gefira ontmaskerd als bron van precies dergelijke antisemitische – onderling tegenstrijdige – beweringen⁹. In dezelfde adem wordt dan beweerd dat de Joden ook de Holocaust hebben verzonnen, dat het helemaal niet waar was, dat er zéker geen zes miljoen zijn vermoord, of anders (en tegelijkertijd) was het een duivelse samenwerking tussen 'de zionisten' en de nazi's – om zo de wereld tot de grond te richten en hun land weer terug te veroveren.

BLIJVEND BELANG VAN ONDERZOEK

Dit alles benadrukt het belang van Holocaustonderzoek, van educatie over de oorlog en de Holocaust, en het belang van de herdenkingsmonumenten, bijvoorbeeld de namenwand in Amsterdam waarop 102.000 namen zijn gegraveerd, te vaak van gehele families, waarvan helemaal niemand overleefde, niemand die hen zich nog kan herinneren en herdenken. Deze wand is er om het aan ons te herinneren, zodat niemand deze geschiedenis zal kunnen ontkennen en verdoezelen. Het is bovendien een waarschuwing van waar mensen toe in staat zijn. Een herinnering en waarschuwing dat onze vernislaag dun is, heel dun.

NOTEN

¹ <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/about/photo-archives/world-war-ii-liberation-photography>

² <https://www.cidi.nl/polen-natie-van-rechtvaardigen-onder-de-volkeren/>

³ <https://www.cidi.nl/politie-voorkomt-nsb-feest/>

⁴ <https://www.cidi.nl/rammstein-gebruikt-holocaust-voor-promotievideo-nieuw-album/>

⁵ <https://www.cidi.nl/webwinkel-opnieuw-in-de-fout-met-naziartikelen/>

⁶ <https://www.trouw.nl/nieuws/het-geheime-getto-archief-van-warschau-bf6edaef/>

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=8JqOSzDoZTU>

⁸ <https://www.theguardian.com/books/2002/aug/17/society.umbertoeco>

⁹ en <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/protocols-of-the-elders-of-zion>

¹⁰ <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/11/02/bij-taco-dankers-van-omroep-on-hebben-de-joden-het-vaak-gedaan-a4064078> en <https://www.cidi.nl/taco-dankers-heeft-gisteren-laten-weten-per-direct-op-te-stappen-als-toezichthouder-van-omroep-ongehoord-nederland-on/> De website van Gefira is inmiddels door het hosting-bedrijf uit de lucht gehaald.

Binnen de SGP heeft lang de gedachte geleefd dat Nederland bijzonder gezegend was, en dat er in dat opzicht parallellen waren met het oude Israël. In dit artikel wordt onderzocht hoe die gedachte zich ontwikkeld heeft in de traditie waarop de partij zich nog altijd vaak beroept, hoe daar binnen de partij lange tijd mee is omgegaan, en wat de relevantie ervan voor de dag vandaag zou kunnen zijn.

Aarnout van Gelder BA, student Rechten en Geschiedenis aan de Universiteit Leiden¹

'Tot welzijn van heel het volk'

De relevantie van het 'Neerlands Israël'-idee en de verbondsgedachte voor de SGP

INLEIDING

Schuld en boete zijn twee begrippen die vaak terugkomen in de partijredes van dominee Kersten. Hij riep op tot het belijden van de zonden van het Nederlandse volk en een terugkeer naar de Bijbel. Deze visie op nationale zonden en oordelen hangt samen met een specifieke visie op de geschiedenis en identiteit van Nederland, die ook in de SGP-geschiedenis aanwezig is. In deze visie wordt Nederland, onder meer vanwege de ontstaansgeschiedenis, vergeleken met het

oudtestamentische Israël. Dit artikel gaat dieper in op dit 'Neerlands Israël'-idee, de hieraan verwante verbondsgedachte en de verhouding met opvattingen over nationale schuld en boete. En wat kan de huidige SGP met dit gedachtegoed? Nederland als een tweede Israël

De vergelijking tussen Nederland en Israël werd voor het eerst gemaakt aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Evenals Israël eens door Gods voorzienig bestuur uit Egypte geleid en in vrijheid gesteld was, was ook Nederland van de

De vergelijking tussen Nederland en Israël werd voor het eerst gemaakt aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog.

Spaanse tirannie bevrijd, zo was de gedachte.² In beide gevallen bracht de van God gekregen vrijheid ook een verantwoordelijkheid met zich mee, namelijk om te leven volgens Gods geboden. Als dit niet gebeurde, zouden er straffen volgen. Dit element van de vergelijking zorgde ervoor dat zeventiende-eeuwse predikanten als

Willem Teellinck (Zierikzee, 1579 – Middelburg, 1629) en Herman Witsius (Enkhuizen, 1636 - Leiden, 1708) vaak een maatschappijkritisch standpunt innamen.³

ABRAHAM VAN DE VELDE

Bovenstaande visie op de geschiedenis van Nederland komt ook naar voren in het bekende *De wonderen des Allerhoogsten* (1668) van Abraham van de Velde (1614-1677). Hij schrijft dat God Nederland op een bijzondere wijze uitgekozen heeft om hier Zijn wonderen op een bijzondere manier bekend te maken. Dit moet alle Ne-

Afbeelding 1: 'Vergelijking tussen Oranje en Alva, met op de achtergrond de Spaanse Furie, ca. 1577', Gravure van Theodor de Bry, 1576 – 1577. De afbeeldingen in de benedenhoeken geven onderdelen uit de Exodus weer. Ook het bijschrift bevat verwijzingen naar de Exodus. Hieruit blijkt dat de vergelijking tussen de Nederlanden en Israël al aan het begin van de Opstand een rol speelde.

derlanders ertoe opwekken om God te dienen. Als dit niet gebeurt zal God als straf de Nederlanden van groot en machtig weer klein en onbetekenend maken. De ware gereformeerde godsdienst is zowel de grondslag als de bestaansreden van de staat. Dit betekent dat het succesvol voortbestaan van de Republiek staat of valt met het al dan niet in de praktijk oprecht naleven van het geloof.⁴

'NEERLANDS ISRAËL' EN HET VERBOND

Het fundament onder het 'Neerlands Israël'-idee is de opvatting dat er, in bepaalde zin, een verbond bestaat tussen God en het Nederlandse volk. Vaak wordt dan het bekende citaat van Willem van Oranje aangehaald (zie kader). Dit citaat wijst echter niet op het namens het Nederlandse volk sluiten van een verbond met God, maar op het persoonlijke geloofsvertrouwen van Oranje.⁵ Toch was de opvatting dat er in enige vorm sprake was van een verbond tussen God en Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw wijdverbreid. Evenals voor het oudtestamentische Israël uit het verbond verschillende verantwoordelijkheden voortvloeiden, was dit voor Neder-

Afbeelding 2. Portret van Willem van Oranje, in 1580 geschilderd door Adriaen Thomasz. Key.

land zo. Tijdens boete- en bededagen riepen predikanten het volk op zich te bekeren, om zo (dreigend) onheil voor de Republiek af te wenden.

In een brief van 9 augustus 1573, vlak na de val van Haarlem, gaat Oranje in op openlijke twijfels bij het voortzetten van het verzet tegen Spanje. Op de vraag van het stadsbestuur van Alkmaar of Oranje soms een verbond heeft gesloten met een machtige buitenlandse vorst -wat zij onmisbaar achten voor een succesvolle afloop van het verzet- antwoordt hij: *'...waerop wy niet laten en willen Ulieden voor antwoorde te geven, dat, aleer wy oit dese sake en de beschermenisse der Christenen en andere verdrukten in desen lande aengevangen hebben, Wy metten alderoppersten Potentaet der potentaten alsulken vasten verbond hebben gemaekt, dat wy geheel versekert sijn, dat wy en alle degene, die vastelijk daerop betrouwen, door syne geweldige en machtige hand ten lesten noch ontset sullen worden...'*. (Zoals geciteerd in Bisschop, Sions vorst en volk, p. 216).

Naast deze 'nationale' toepassing van het 'Neerlands Israël'-idee en de verbondsgedachte was er binnen de Nadere Reformatie een stroming die 'Israël' en het verbond betrok op de universele Kerk (waarvan een deel in Nederland aanwezig was) in plaats van op de natie.⁷

In de negentiende eeuw schreef Groen van Prinsterer dat de belijdenis van het Evangelie voor Nederland tot bloei leidde, en het verzaken ervan tot neergang. Ook hij benadrukte het unieke karakter van de Nederlandse geschiedenis. Het was voor hem duidelijk dat God in het verleden van Nederland Zijn wonderen duidelijk en op bijzondere wijze tentoongespreid had.⁸

GESCHIEDVISIE BEVINDELIJK-GEREFORMEERDEN

Hoe werken bovenstaande ideeën over de geschiedenis en het karakter van Nederland nu door in de context van de SGP? Bevindelijk-gereformeerden uit de periode 1920-1950 waren bovengemiddeld geïnteresseerd in geschiedenis. In hun beeld van het verleden waren de zeventiende eeuw en de Tachtigjarige Oorlog hoogtepunten. De Leidse onderzoeker Herman Paul concludeert dat bevindelijk-gereformeerden wel sterk geïnteresseerd zijn in het verleden, maar niet in de historiciteit daarvan. Dit betekent dat er weinig aandacht is voor de door de tijd heen veranderende historische contexten waarbinnen gebeurtenissen plaatsvinden. Ook in de zeventiende eeuw was Nederland geen volledig gereformeerde staat: rond 1650 vormde de gereformeerde kerk zo'n 30% van de bevolking. Naast de gereformeerde kerk waren er veel andere religieuze groepen.⁹ Veel bevindelijk-gereformeerden leefden echter met het beeld van een bijna mythisch vroom verleden. Dit verleden werd vaak gepresenteerd als model voor het heden, en illustreerde daardoor ook

Bevindelijk-gereformeerden uit de periode 1920-1950 waren bovengemiddeld geïnteresseerd in geschiedenis.

hoe kerk en staat in de eigen tijd in diep verval verkeerden. Men verwachtte van de toekomst over het algemeen niet veel goeds. Dit blijkt onder meer uit de door Kersten en Zandt vaak gebezigde term 'laaghangende oordelen'. De maatschappelijke situatie in Nederland schoot dusdanig tekort ten opzichte van de norm dat Gods straffen wel nabij moesten zijn.¹⁰

'NEERLANDS ISRAËL' IN DE SGP-GESCHIEDENIS: DS. KERSTEN

Kersten stelde vaak dat Nederland als natie geboren is uit de strijd tegen Spanje en Rome. Religieuze ontwikkelingen vormden volgens hem de uiteindelijke drijfveer achter de geschiedenis. Nederland was ontstaan als gevolg van de doorwerking van de Reformatie. In de zeventiende eeuw was de Bijbel nog het fundament van de staatsinrichting. De Republiek bevond zich toen op het hoogtepunt van haar macht, en de invloed van het calvinisme in maatschappij en politiek was groot. Kersten zag deze tijd regelmatig als het ideaal, waar men zoveel mogelijk naar terug moest. In Kerstens redevoeringen kwam de vergelijking tussen Nederland en Israël regelmatig terug.¹¹

KERSTEN ALS BOETGEZANT

Kersten interpreteerde het verbond (zie kader) van Willem van Oranje letterlijk en als nog steeds geldend. Hij beperkte de betekenis ervan niet tot een persoonlijke geloofsbelijdenis van Oranje, maar zag het breder, namelijk als een daad die ook nu nog normatieve gevolgen voor heel Nederland had.¹² In 1933 zei hij daarover: 'Onze

De mannen van het eerste uur binnen de SGP refereerden regelmatig aan de 'Neerlands Israel'-gedachte

geheele historie is daar om te bewijzen, dat op het breken van het Verbond, eens plechtig met God aangegaan, steeds de bitterste ellende is gevolgd. Geheel onze geschiedenis predikt het, dat alleen het wederkeeren tot den Heere verlossing bracht uit de allergrootste ellenden'.¹³

Deze overtuiging leidde ertoe dat Kersten regelmatig kritisch was op zonden die hij in politiek en maatschappij waarnam. Hij zag zichzelf als een navolger van de Nadere Reformatoren die zich ook maatschappijkritisch uitlieten. Net als hen wees Kersten op de zonden van het Nederlandse volk en waarschuwde hij voor de oordelen die onvermijdelijk zouden komen als Nederland zich niet bekeerde.

Het optreden van Kersten en Zandt is daarnaast

enigszins vergelijkbaar met het optreden van de boetprofeeten uit het Oude Testament. Vaak waarschuwden ze voor het oordeel, dat onvermijdelijk was wanneer Nederland zich niet bekeerde. Deze opvatting vormt de hoofdmoot van de meeste partijredes uit de jaren '30. De titels die Kersten aan sommige van zijn redes gaf, wijzen daar ook op. Zo droegen de redes op de jaarvergaderingen van 1931 en 1934 respectievelijk de titels 'trouwelooselijk gehandeld' en 'Hooft de roede'.¹⁴

De Tweede Wereldoorlog werd gezien als een oordeel van God. In de eerste nummers van *De Banier* na de oorlog komt het 'verbondsmechanisme' van nationale zonden en oordelen meer-

dere malen terug. De oordelen moeten ter harte genomen worden, opdat Nederland terug zou keren tot 'den God onzer vaders'.¹⁵ Dr. C.S.L. Janse schrijft dat de levenshouding van bevinde-lijk-gereformeerden 'trekjes van quiëtisme en fatalisme kon vertonen'.¹⁶ Dit bleek tijdens de oorlog. Kersten, die al jaren het oordeel aankondigde, zag de Duitse bezetting als de vervulling hiervan. Hij waarschuwde tegen verzet: men moest zich buigen onder het oordeel. Na de oorlog zou deze houding hem niet in dank afgenomen worden.¹⁷

'NEERLANDS ISRAËL' ALS ONDERDEEL SGP-BEGINSELEN

De vergelijking tussen Nederland en Israël was min of meer officieel onderdeel van de beginselen van de SGP. De door Zandt opgestelde *Uiteenzetting Beginselprogramma SGP* uit 1953 besteedt expliciet aandacht aan de Israël-analogie en de normerende rol van het religieuze verleden van Nederland. Uit paragraaftitels als 'Israël – Neerlands glorie-tijd' en 'Brandstapel en schavot' valt het een en ander op te maken over de visie die de SGP toen op het Nederlandse verleden had. Verder valt op dat dit gedeelte in de *Uiteenzetting* ingedeeld is bij de toelichting van artikel 1 van het beginselprogramma. Daarin wordt gesproken over de regering van Nederland op grond van de Bijbel en de handhaving van het onverkorte artikel 36.¹⁸ Dit laat zien dat de analogie vaak gebruikt werd binnen de context van de overtuiging dat het Woord van God betrekking heeft op heel de maatschappij.

DS. ABMA: TERUGKEER ALS PROGRESSIVITEIT

Ook na de periode van Kersten en Zandt bleef bovenstaand gedachtegoed bestaan. Ds. Abma riep op tot de historische oorsprong van de Nederlandse natie terug te keren. Hij duidde deze oproep aan als progressief, wellicht om het ver-

In Abma's toespraken komt het profetisch getuigen tegen de morele toestand van Nederland en het aanhalen van het voorbeeld van Israël uit het Oude Testament nog terug.

wijt van reactionair te zijn of het verleden te idealiseren te ontwijken: *'Nee, wederkeer tot de oorsprong van onze natie, tot de Heere en Zijn dienst, is de ware progressiviteit. Want wanneer wij wederkeren, haasten wij ons naar de Toekomst'*.¹⁹ In Abma's toespraken komt het profetisch getuigen tegen de morele toestand van Nederland en het aanhalen van het voorbeeld van Israël uit het Oude Testament nog terug. De vergelijking tussen Nederland en Israël wordt echter niet meer zo expliciet gemaakt als Kersten en Zandt dit deden. Wel benadrukte hij dat de SGP zich, ook op basis van deze overtuiging, inzette tot welzijn van heel het volk.

VAN DER VLIES EN DE EENENTWINTIGSTE EEUW

Uit de partijredes van Van der Vlies blijkt zowel een voortzetting van de positieve waardering van het verleden als een kritischer houding: *'Wij belijden, dat het Gods vinger is die de geschiedenis schrijft. (...) Wij behoeven het verleden niet te idealiseren noch te romantiseren, om van een en ander toch met grote betrokkenheid kennis te nemen en met overtuiging in die lijn en traditie te staan'*.²⁰

In de eenentwintigste eeuw zijn de verwijzingen naar het 'Neerlands Israël'-idee en het verbondsdenken in SGP-context incidenteel. Aan de Israël-analogie (in combinatie met verbondsnooties) lijkt geen inhoudelijke objectieve gel-

Een waardevol element uit de protestantse denktraditie over het verbond als politiek concept is het begrip 'corporate responsibility'.

dingskracht meer toegeschreven te worden, waar dit bij Kersten en Zandt nog wel gebeurde. De verwijzingen lijken vooral bedoeld als illustratie van het maatschappelijk betrokken getuigen van geestverwanten uit het verleden.

HET VERBOND EN GEDEELDE VERANTWOORDELIJKHEID

Een waardevol element uit de protestantse denktraditie over het verbond als politiek concept is het begrip 'corporate responsibility'. Dit houdt in dat de leden van een samenleving gezamenlijk voor elkaar verantwoordelijk zijn. Het is niet ieder voor zich. Dit is in lijn met het appellerende optreden van de predikanten uit de zeventiende en achttiende eeuw en politici als Kersten. Als Nederlanders zijn we gezamenlijk verantwoordelijk voor een inrichting van onze maatschappij die overeenkomt aan wat God van ons vraagt en recht doet aan het voor- en nageslacht.²¹

HEDENDAAGSE SGP'ERS EN 'NEERLANDS ISRAËL'

Hedendaagse SGP'ers zijn over het algemeen een stuk terughoudender in het maken van de vergelijking tussen Nederland en het oude Israël. Men begrijpt de analogie, maar kent er niet snel een inhoudelijke betekenis aan toe. Het zeventiende-eeuwse Nederland wordt niet (meer) gezien als model voor het heden. Wel is er aandacht voor het feit dat Nederland een bevoorrecht land is en was en wordt er waarde aan gehecht dit besef vast te houden.

Het 'verbondscitaat' van Willem van Oranje wordt tegenwoordig vooral begrepen als een uiting van persoonlijke geloofsovertuiging; men gaat meestal niet uit van de inhoudelijke, daadwerkelijke aanwezigheid van een verbond tussen het Nederlandse volk (vertegenwoordigd door Willem van Oranje) en God. Uit de manier waarop SGP'ers als Kersten getuigden en actief waren haalt men echter wel inspiratie. Men wil graag staan binnen de traditie van de partij, zonder alles van vroeger een op een over te nemen.

CHRISTELIJK CONSERVATISME

In zijn laatste partijrede in 2010 benoemt Van der Vlies het belang van principiële bezinning: *'Er is nu eenmaal een tekort in het christelijk-historische denken; een gebrek aan nationaal-gereformeerd besef'*.²² Vervolgens gaat hij in op het concept van christelijk conservatisme. Hij omschrijft daar een conservatisme dat niet, zoals het conservatisme dat opkwam na 1789, terug wil naar de periode van voor de grote revoluties. Het is een verlangen dat 'alles blijft zoals het nooit geweest is'. Met verwijzing naar de Oenense predikant J.T. Doornenbal (1909-1975)²³ noemt hij dit conservatisme vervolgens een vorm van heimwee: 'Heimwee naar een samenleving die zich richt op *'de Wetten van het Koninkrijk van God, waarin recht en gerechtigheid de toon zetten'*. Dit christelijk conservatisme moet altijd samengaan met de kernboodschap van de SGP, namelijk dat *'de teloorgang van het christelijke culturele fundament onder bijvoorbeeld democratie, rechtsstaat en economie een belangrijke, zo niet de doorslaggevende oorzaak is van alle actuele problemen waar onze samenleving onder gebukt gaat'*.²⁴

De overtuiging dat Nederland in het verleden bijzonder gezegend is en dat het christelijk geloof een grote rol vervulde in de maatschappelijke en politieke ordening is een belangrijke pijler

van dit christelijk conservatisme. Dit is geen conservatisme dat het verleden tot norm verheft, maar wel een conservatisme dat recht wil doen aan de bijzondere ontstaansgeschiedenis van Nederland en de grote rol die het protestantisme daarin speelde. Toen was er, om met Van der Vlies te spreken, daadwerkelijk een 'christelijk cultureel fundament' onder de maatschappelijke en politieke ordening van Nederland. Vanuit een christelijk conservatisme kan zeker gewezen worden op het feit dat het negeren of afbreken van dit fundament schadelijke gevolgen heeft.

VERTAALSLAG NAAR HET HEDEN

In pakweg de eerste 50 jaar van het bestaan van de SGP was het 'Neerlands Israël'-idee en de daaraan verwante opvattingen over het verbond van grote invloed op de standpuntbepaling. Met name in de eenentwintigste eeuw komt dit gedachtegoed echter nog slechts sporadisch terug. Alhoewel het 'Neerlands Israël'-idee en de verbondsgedachte in de vergetelheid dreigen te raken, is het voor de SGP van blijvend belang zich in dit gedachtegoed te verdiepen. SGP'ers hoeven zich niet te verstoppen voor de eigen religieuze motivaties. Uiteraard moeten deze noties in het publieke debat wel tactvol gebracht worden. Wat dat betreft is er ook een verschil tussen de interne bezinning en de vertaling hiervan naar buiten toe. Sinds de tijd van Kersten is er veel veranderd, zowel wat betreft het referentiekader van het publiek als de samenstelling van het politieke landschap. Hoe kan dit gedachtegoed dan toch concreet naar voren komen in de context van de eenentwintigste-eeuwse SGP?

Wat uit het in dit artikel beschreven gedachtegoed in ieder geval onverminderd relevant blijft is de motivatie van waaruit Kersten en zijn geestverwanten actief waren. Dit is de betrokkenheid op het hele volk. De SGP zet zich in eer-

In de politieke context wijzen op nationale zonden en waarschuwen voor oordelen zoals Kersten dat deed lijkt in deze tijd haast ondenkbaar.

ste instantie niet in voor de belangen van SGP-stemmers, maar voor wat goed is voor het hele volk. Uitgangspunt is daarbij de belijdenis dat het goed is voor een land om de Heere te dienen. De doorwerking van Gods geboden in politiek en maatschappij is ten bate van heel het Nederlandse volk. Immers: gerechtigheid verhoogt een volk. Het tegendeel is echter ook waar: de zonde is een schandvlek voor de natie (Spreuken 14:34).

In de politieke context wijzen op nationale zonden en waarschuwen voor oordelen zoals Kersten dat deed, lijkt in deze tijd haast ondenkbaar en zou stuiten op veel onbegrip en kritiek. Het is goed om daar nu terughoudend in te zijn; niet het minst omdat deze levenshouding tijdens de Tweede Wereldoorlog bleek te kunnen leiden tot een onwenselijke passiviteit ten opzichte van het kwaad.²⁵ Dat deze passiviteit overigens niet de onvermijdelijke uitkomst van deze overtuiging was bewijst het voorbeeld van de Veenendaalse predikant ds. R. Kok. Hij erkende de Duitsers niet als wettige overheid, en verzette zich tegen verschillende anti-Joodse maatregelen (zie daarvoor de hierna volgende bijdrage van Hans van de Breevaart in dit themanummer).²⁶

CHRISTELIJK-HISTORISCH BESEF

In het heden stuit een positieve waardering van het eigen verleden vaak op kritiek. Er is juist veel aandacht voor onderdrukking en onrecht in het verleden, en hoe in het heden met die erfenis omgegaan moet worden. Denk bijvoorbeeld aan

De overtuiging dat God de geschiedenis leidt en dat de erkenning van Zijn geboden voor de hele maatschappij heilzaam is verdient ook in de eenentwintigste eeuw nog bezinning en vertaling naar de politieke context.

de vraag of excuses gemaakt moeten worden voor het slavernijverleden. Het is terecht om aandacht te hebben voor datgene wat in het verleden fout ging. En het is duidelijk dat het niet alles goud was wat er blonk; een gegeven dat terecht tot enige bescheidenheid noopt. De onlosmakelijke verbinding tussen het protestantisme en de ontstaansgeschiedenis van Nederland verdient het echter positief gewaardeerd te worden. Een gezond nationaal besef, gegrond in een combinatie van een eerlijke visie op het verleden en de overtuiging dat God de geschiedenis leidt, heeft ook in de eenentwintigste eeuw wel degelijk waarde. Vanuit dit christelijk-historisch besef is er bijvoorbeeld alle aanleiding om de historisch gegroeide soevereiniteit van Nederland te koesteren. Dit noopt tot het zeer terughoudend omgaan met ingrijpende soevereiniteitsoverdrachten aan bijvoorbeeld de Europese Unie.

Daarnaast is het duidelijk dat Nederland in het verleden door God gezegend is, met onder meer (religieuze) vrijheid en welvaart. Alhoewel de meningen verschillen over de vraag of uit deze zegeningen het bestaan van een verbond tussen God en Nederland afgeleid kan worden, is het duidelijk dat deze zegeningen bepaalde verantwoordelijkheden met zich meebrengen. Allereerst is het belangrijk om ze niet te vergeten, maar daarnaast ook om op te blijven komen voor het feit dat het goed is voor een land om de Heere te dienen, en dat het verlaten van Gods geboden (ook wat betreft de eerste tafel van de Tien Geboden) altijd kwade gevolgen heeft. Dit past binnen de context van artikel 36 en het theocratisch gedachtegoed van de SGP.

CONCLUSIE

De zinsnede 'Tot welzijn van heel het volk' is een goed beginpunt voor een herbezinning op het in dit artikel beschreven gedachtegoed. Het door Van der Vlies benoemde christelijk conservatisme is daar ook een uiting van. De vrijheid en verdraagzaamheid die nodig zijn in een democratische rechtsstaat kunnen niet zonder een christelijke grondslag. De overtuiging dat God de geschiedenis leidt en dat de erkenning van Zijn geboden voor de hele maatschappij heilzaam is verdient ook in de eenentwintigste eeuw bezinning en vertaling naar de politieke context.

NOTEN

- ¹ Deze bijdrage vormt een samenvatting van het onderzoek dat ik tijdens mijn onderzoeksstage aan het Wetenschappelijk Instituut gedaan heb, binnen de master 'Politics, Culture and National Identities, 1789 to the present' aan de Universiteit Leiden.
- ² T. Dunkelgrün, 'Neerlands Israel: Political Theology, Christian Hebraism, Biblical Antiquarianism, and Historical Myth' in: L. Cruz & W. Frijhoff red., *Brill's Studies in Intellectual History. Myth in History, History in Myth* (Leiden 2009), pp. 201-236.
- ³ P.S. Gorski, 'The Mosaic Moment: An Early Modernist Critique of Modernist Theories of Nationalism', *American Journal of Sociology* 105/5 (2000), pp. 1428-1468; H. Witsius, *De twist des Heeren met zijn wijngaard* (Utrecht 1719); W. Teellinck, *Wraeck-sweet, bepleytende het recht van Gods verbondt door bloedighe oorloghe, diere tijdt, bleecke pestilentie* (Amsterdam 1624).

- ⁴ A. van de Velde, *De wonderen des Allerhoogsten* (Leiden 1949), pp. 7-11.
- ⁵ R. Bisschop, *Sions vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750* (Veenendaal 1993), p. 216.
- ⁶ C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht 1983), pp. 57, 58.
- ⁷ Bisschop, *Sions vorst en volk*, pp. 214, 215.
- ⁸ J.G. Barnhoorn, *Amicitia Christiana. Da Costa en Groen van Prinsterer in hun briefwisseling (1830-1860)* (Apeldoorn 2009), pp. 233-237; R. Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld* (Kampen 1992), p. 32.
- ⁹ H. Paul, 'Een verleden zonder historiciteit. Historische levensidealen en antihistorisme in het bevindelijk protestantisme', in: FA. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007), p. 160; G.J. Schutte, 'De publieke kerk en de cultuur: theocratie van calvinistische stempel?', *De zeventiende eeuw* 8 (1992), p. 36.
- ¹⁰ E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaal-socialisme 1920-1950* (Apeldoorn 2015), pp. 72-79.
- ¹¹ G.H. Kersten, 'Breken en bouwen', in: *Hoort de roede*, deel 1 (Den Haag 1981), p. 10; idem., 'Zijt standvastig', in: *Hoort de roede*, deel 2 (Den Haag 1981), pp. 71, 72.
- ¹² G.H. Kersten, 'Die zich aangordt', in: *Hoort de roede*, deel 1, p. 10.
- ¹³ G.H. Kersten, 'Gebroken bakken', in: *Hoort de roede*, deel 1, p. 4, 5.
- ¹⁴ Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, p. 77.
- ¹⁵ *De Banier*, 3 augustus 1945, jaargang 26 no. 1.
- ¹⁶ C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevin-delijk gereformeerden* (Houten 1985), p. 88.
- ¹⁷ Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, pp. 79, 333, 334.
- ¹⁸ P. Zandt, *Uiteenzetting beginselprogramma SGP*, deel 2 (Den Haag 1953), p. 24.
- ¹⁹ H.G. Abma, 'Ons keerpunt heet wederkeer', in: J. Mulder (red.), *Tot welzijn van heel volk. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma* (Den Haag 2002), p. 259. Met deze titel zinspeelde ds. Abma op het stembusakkoord 'Keerpunt 1972' van de linkse partijen.
- ²⁰ B.J. van der Vlies, 'Op Gods trouw volstandig bouwen', in: *Gods trouw en goedheid prijzen. SGP-partijredes 1987-2010* (Den Haag 2010), pp. 227, 228.
- ²¹ Moots, G.A., *Politics Reformed. The Anglo-American Legacy of Covenant Theology* (Columbia/London 2010), pp. 133-135. Het commentaar dat deze visie leidt tot uitsluiting van (niet-christelijke) minderheden gaat niet op; de vrijheid en verdraagzaamheid die nodig zijn in een democratische rechtsstaat kunnen niet zonder een christelijke grondslag. Zie hiervoor o.a. B.J. Spruyt, *Voor religie en vrijheid. Protestantse teksten over rechts-staat, tolerantie en christelijk burgerschap* (Apeldoorn 2015).
- ²² B.J. van der Vlies, 'Zijn trouw en goedheid prijzen', in: *Gods trouw en goedheid prijzen* (Den Haag 2010), pp. 478, 479.
- ²³ Voor meer over ds. Doornenbal en zijn conservatisme: Zie: B.J. Spruyt, *Als je eenmaal hebt liefgehad. Over ds. J.T. Doornenbal, geloof, cultuur en politiek* (Zoetermeer 2009).
- ²⁴ Van der Vlies, 'Zijn trouw en goedheid prijzen', pp. 479, 480.
- ²⁵ 'Over principes en partijfolklore van de SGP – interview met dr. M. de Blois en dr. B.J. Spruyt door mr. drs. P. Verhoeve & drs. J.A. Schippers', in: J.A. Schippers e.a. (red.), *Op weg naar honderd jaar SGP. Missie – Identiteit – Perspectief* (Gouda 2008), p. 41.
- ²⁶ Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, pp. 344, 422, 433.

Lang overheerste binnen de SGP de opvatting dat met Israël het oude bondsvolk bedoeld werd – niet de Joden van dat moment. Mede daardoor kwam niet iedereen op het idee om actief in verzet te gaan tegen de Duitse bezetter die het op die laatste bevolkingsgroep had gemunt. Na de stichting van de staat Israël kregen degenen die er vanuit gingen dat de Joden nog altijd Gods uitverkoren volk waren, in SGP-kringen langzaam de overhand.

Dr. Hans van de Breevaart, redactielid

Boete doen zonder schuldbelijdenis

Ontwikkelingen in de verhouding tussen SGP en Israël

God houdt ook nu dit volk vanwege Zijn verbond vast. Daarom is er in ons hart altijd nog enige verbondenheid met dat volk en met Israël.

Ds. R. Kok¹

Op 10 mei 1940 vielen de Duitse troepen ons land binnen. Slechts vier dagen later volgde de overgave. Vanaf dat moment vormden de Duitsers het wettig gezag over Nederland. En ons volk diende zich daaraan te onderwerpen.

RECHTVAARDIG OORDEEL

Dat was althans de mening van ds. G.H. Kersten (1882-1948), sinds 1918 de onbetwiste leider van de SGP. Volgens hem diende de Duitse inval te worden gezien als een oordeel van Godswege over de zonden van het Nederlandse volk. Op allerlei manier had het zich schuldig gemaakt aan overtreding van Gods heilige Wet. Het sprak vanzelf dat daarop vroeg of laat Gods straffende hand zou volgen.

Cruciaal voor deze redenering was de overtuiging van Kersten dat God een verbond had met Nederland. Dat betekende dat ons land bijzonder gezegend was, zoals iedereen kon weten die ook maar enigszins op de hoogte was van onze rijke historie. Maar ook dit verbond kende twee delen, aangezien het ook de verplichting inhield om onszelf aan Gods Wet te onderwerpen en naar Gods wil te leven.

Deze gedachte leefde destijds breed in kringen van de SGP (zie voor meer details de bijdrage van Aarnout van Gelder in dit nummer). Zo zag ook iemand als ds. R. Kok (1890-1982) in de komst van de Duitsers het oordeel van God over de zonden van ons land en volk. Een opvatting die hij ook na de bevrijding nog verkondigde in een preek over Mattheüs 12: 41.² Daarin is sprake van de wederwaardigheden van de profeet Jona. Zoals bekend had deze de opdracht gekregen om de inwoners van de heidense stad Nineve te waarschuwen voor naderend onheil, aangezien zij zich aan God noch gebod iets gelegen lieten liggen. Maar Jona weigerde en vluchtte per schip precies de verkeerde kant op. Maar vanwege een grote storm, moest Jona overboord. God beschikte daarop een grote vis, die Jona verzwolg. Precies zo was het volgens Kok ook Nederland vergaan.

Maar in plaats van zich te schikken in haar lot, hadden velen van onze landgenoten, net als Jona, verzet gepleegd. Niet alleen maar door te bidden, maar ook door hevig tekeer te gaan tegen het monster dat hen had verzwolgen. "Van alle kanten werd gesaboteerd," zo concludeerde Kok.³ En dat had er uiteindelijk mede toe geleid dat het monster ons had uitgespuwd en wij bevrijd werden uit haar ingewanden.

Sabotage? Door christenen? Jazeker! In zijn preek refereert Kok aan sabotage door de kerken die weigerden zich te onderwerpen aan het collectieplan en van 'Winterhulp' niets wilden

weten. En de scholen stelden zich niet in dienst van de nieuwe jeugdleiders. Daarbij dient tevens vermeld dat er onder christenen, waaronder hijzelf, ook onderdak geboden werd aan vervolgte Joden.

WEL OF GEEN HULP AAN JODEN?

Op het punt van hulp aan Joden onderscheidde Kok zich principieel van Kersten.⁴ Zo beval de Duitse bezetter in augustus 1941 dat elke school in Nederland moest opgeven hoeveel Joodse kinderen er stonden ingeschreven. De christelijke scholenbonden adviseerden hun besturen en scholen om daaraan geen gehoor te geven, met als argument dat dit in strijd was met de Bijbel...⁵

...waar ons bevolen wordt het Evangelie te verkondigen aan alle creaturen waar toch aan het geloof aan de Heere Jezus Christus geen onderscheid is tusschen Jood en Griek, dienstknecht en vrije, man en vrouw (Gal. 3: 28).

Er was echter een uitzondering: de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (VGS). Deze school deed niet mee aan het schoolverzet. In een toelichtende brief, in zijn functie als voorzitter ondertekend door Kersten, stelde deze met betrekking tot de verordening van de Duitse bezetter:⁶

De vraag rakende de rechtsgrond deze handelingen ligt niet in onze beoordeling. Ook moet wel bedacht worden dat de school een inrichting is voor onderwijs en niet voor evangelisatie onder Joden.

Hoewel op dat moment ook lid van het bestuur van de VGS, is het moeilijk voorstelbaar dat Kok het eens is geweest met de door Kersten gevolgde redenering. Vanaf het begin toonde hij

zich veel kritischer tegenover de Duitse bezetter. Bovendien waren Joodse kinderen op de school in zijn eigen gemeente, Veenendaal, van harte welkom.

Van twee kinderen op scholen die aangesloten waren bij de VGS is bekend dat ze Joods waren.⁷ Een daarvan was Mirjam de Groot. Terwijl haar vader en moeder waren ondergedoken nadat in mei 1942 de Duitsers het gebod hadden uitgevaardigd dat elke Jood een gele ster moest dragen, kreeg Mirjam onderdak op de boerderij van Han en Wijntje van Ek. Onder de naam 'Jannie van Ek' zou zij daar de rest van de oorlog doorbrengen. Om geen argwaan te wekken in de buurt en als 'gewoon' kind door het leven te gaan, moest Mirjam natuurlijk wel naar school. Gezien hun kerkelijke verbondenheid aan de Gereformeerde Gemeente van Veenendaal, meldden zij hun kind aan op de Johannes Calvijn-school aldaar. Daar werd ze door het bestuur onder leiding van Kok als leerling geaccepteerd. Toen echter bekend werd dat de Veenendaalse school Mirjam had geaccepteerd, en na een verzoek daartoe weigerde haar uit te schrijven, werd de Johannes Calvijn uit de VGS gezet. Voor Kok gold het hier echter een principekwestie. Hij was niet alleen bewogen met de jeugd in het algemeen, maar met het oog op Mirjam sprak hij uit dat "nazaten van Abraham, desnoods met eigen levensgevaar, de helpende hand moest worden geboden op welk terrein dan ook."⁸ Daartegenover verdedigde ds. Kersten het optreden van de VGS met de opmerking dat het Joodse meisje niet beschermd mocht worden omdat het Joodse volk de Christus had verworpen.⁹

Het feit dat Joden Jezus Christus aan het kruis hadden genageld rekende ook Kok hen zwaar aan. Ook hij spreekt in de eerdergenoemde preek over 'de vijandige joden' die het op Christus' volgelingen gemunt hadden.¹⁰ Maar dat be-

Ds. G.H. Kersten

tekende voor hem niet dat Joden de dood in mochten te worden gejaagd. Toch is het de vraag of er hier per saldo sprake was van een principieel verschil tussen Kok en Kersten. Er is terecht op gewezen dat Kersten met zijn brief aan de VGS-scholen een cruciale inschattingsfout heeft gemaakt en de ernst van de antisemitische maatregelen niet heeft doorzien.¹¹

Want diens opstelling was, naast zijn houding tegenover Joden in het algemeen, voornamelijk ingegeven door de wens het niet aan te sturen op een confrontatie met de Duitsers.¹²

Toen hij echter doorkreeg dat het leven van Joodse kinderen ermee was gemoeid, veranderde zijn houding. Dat bleek bijvoorbeeld toen Kok samen met zijn ouderling Van Deelen, de schoonvader van Han van Ek, naar Rotterdam afreisde om met zijn tegenvoeter te praten over de kwestie. Beide predikanten stonden daarbij lijnrecht tegenover elkaar. Volgens Kersten was er maar één oplossing: Mirjam moest naar een

Ds. R. Kok

Joodse school. Daarmee dacht hij een einde aan de onderlinge discussie te hebben gemaakt. Waarop Van Deelen concludeerde dat hij zijn dochter en schoonzoon zou vertellen dat zij het kind dan maar bij de Duitsers moesten brengen. Alleen, zo voegde hij eraan toe: "...we weten dan wel wat er met haar gebeurt. Stelt u zich garant voor de ziel van het kind?" Waarop Kersten heftig reageerde in de richting van zijn ambtsbroeder.¹³

Jij met al je geleerde verhalen! Dat eenvoudige boertje heeft mij nu ineens overtuigd. Natuurlijk gaat dat kind niet naar de Duitsers, maar naar de Johannes Calvijnsschool.

Daaruit zou kunnen worden geconcludeerd dat beide predikanten zozeer verward waren geraakt in een theologische discussie over de relatie tussen Kerk en Israël, dat het niet bij hen opkwam dat het geschil misschien nog wel veel meer te maken had met een verschil in taxatie

welke intenties de Duitse bezetter had met de discriminerende maatregelen tegenover Joden. In tegenstelling tot Kersten begrepen Kok en zijn ouderling direct waar het de Duitsers om te doen was: de uitroeiing van het Joodse volk. Toen dat laatste ook tot Kersten doordrong, veranderde hij van opvatting en ging hij zich ook anders opstellen tegenover de bezetter.

Dat komt overeen met de conclusie van Wim Fieret, die stelt dat de loyale houding van ds. Kersten ten opzichte van de bezetter veranderde naar gelang de bezetting langer duurde en de Duitse maatregelen een harder karakter kregen. Toen de heer Bolk, op dat moment chef exploitatie bij *De Banier*, in 1942 hulp zocht voor zijn Joodse vrouw, gaf Kersten zelf aan dat hij bereid was om voor een onderduikadres te zorgen.¹⁴

Dat laatste is door een aantal getuigenverklaringen voor de naoorlogse Commissie Zuivering bevestigd. Er was dus bij Kersten sprake van voortschrijdend inzicht. Niettemin lijkt het beeld dat in de eerste jaren van de oorlog was ontstaan doorslaggevend te zijn geweest voor het uiteindelijke oordeel van de Commissie. Kersten mocht niet terugkeren als volksvertegenwoordiger in de Tweede Kamer der Staten Generaal.

HET BOETEKLEED HAD NIET ONTSIERD

Los van het oordeel van de Zuiveringscommissie, bleek Kersten ook niet bereid het boetekleed aan te trekken voor wel degelijk gemaakte fouten. Ondanks het feit dat hij gaandeweg de oorlog meer oog kreeg voor de duivelse intenties van de Duitse bezetter, bleef de Johannes Calvijnsschool tijdens de oorlog het lidmaatschap van de VGS onthouden. Pas in 1953, vijf jaar na de dood van de SGP-leider, werd deze fout rechtgezet.¹⁵

Ook in de persoonlijke verhoudingen kwam het, ondanks het veranderde inzicht, niet meer goed tussen Kersten en Kok. Naast het conflict rond

Mirjam de Groot, bleef er een verschil in beider houding bestaan tegenover de Duitsers. Daar waar Kersten koos voor een pragmatische koers door niet voor directe confrontatie te kiezen, verzette Kok zich principieel tegen het regiem van de bezetter.¹⁶

In de toelichting die Kersten op zijn standpunt tijdens de Tweede Wereldoorlog gaf, verdedigt hij zich terecht tegen aantijgingen van een groep van voormalige SGP-ers.¹⁷ Allereerst wist hij niet wie hem had aangeklaagd en wat de inhoud was geweest van de aanklacht. Maar hij stelde nadrukkelijk nooit bevriend te zijn geweest met vooraanstaande Duitsers en NSB-ers, en ook nagelaten had te bidden voor de bezettende overheid.

Dat neemt niet weg dat het Kersten had gesierd wanneer hij rond de kwestie van de Johannes Calvijnsschool en de mogelijke consequenties die dat gehad zou kunnen hebben voor Mirjam de Groot wel degelijk publiekelijk verantwoording had afgelegd. De verordening van de bezetters die door de VGS werd gevolgd, werd gedreven door een diepgeworteld antisemitisme. Bovendien konden de betrokken scholen niet instaan voor het lot wat de op hun school ingeschreven Joodse kinderen zou wachten wanneer zij in handen van de Duitsers zouden zijn gevallen. Terecht hebben de overige christelijke scholen in Nederland hiertegen verzet aangetekend. En het feit dat Kersten nadrukkelijk geen deel wenste uit te maken van dit verzet, en daarop ook nooit publiekelijk is teruggekomen, zal mogelijk ook hebben meegewogen in het oordeel van de Zuiveringscommissie.

Dan blijft nog het punt van de houding tegenover Joden in het algemeen. Ook voor Kersten stond vast dat ze niet de dood ingejaagd dienden te worden. Zo stelde hij in zijn eerste partijrede na de oorlog nadrukkelijk:¹⁸

Hoe vreeselijk toch de verharding is, die over Israël gekomen is en waarin dat volk verhardt tot op dezen dag, er liggen voor Abrahams zaad beloften, die het onuitroeibaar maken. Wie zijn handen aan de Joden slaat, graaft zichzelf een graf.

Tegelijkertijd keerde hij zich niet tegen de discriminerende maatregelen waarmee Joden te maken kregen. Herman van Beek heeft gesteld dat zijn visie op Joden als degenen die Christus gekruisigd hadden een doorslaggevende rol speelde. Het was zaak zich niet te verzetten tegen het rechtvaardig oordeel. Het feit dat hij zich, naast vele uitlatingen in die richting gedurende zijn leven, van dat argument bediende in discussie met Kok lijkt nadrukkelijk voor die conclusie te pleiten.¹⁹

Op dat punt week hij helaas niet af van de Gereformeerde traditie tot dan toe. Daarin was de door Kersten gevolgde lijn al eeuwen dominant. Wat daarbij vanuit dit perspectief niet hielp was dat Joden ook nog eens een dominante rol in cultuur en samenleving werd toegedicht. Deze opvatting was eerder al door de grote voorman van de ARP, Abraham Kuyper, gepropageerd. Die vereenzelvigde voor het gemak revolutionaire liberalen met de Joden. In diezelfde lijn redeneerde ook Kersten:²⁰

Al gedenken wij het Woord van den Apostel, dat de Joden de beminden zijn om der vaderen wil, nochtans mogen wij niet voorbijzien, dat een vaak geheel godsdienstloos, liberaal en socialistisch, ja communistisch gezind Jodendom een gevaar voor ons land vormt.

Gegeven een dergelijke visie op Joden, verbaast het niet dat Kersten zich nergens verzette tegen de antisemitische maatregelen van de Duitse bezetter.

EN DE SGP?

Zo zien we dat er binnen de SGP al vroeg is geworsteld met de houding die ze tegenover Joden, het zaad van Abraham en nazaten van het oude Israël, moest innemen. De kritische lijn van Kersten domineerde.²¹ Maar er waren onder de achterban wel degelijk mensen die niet alleen openlijk in verzet kwamen tegen de Duitse bezetter, maar ook overtuigd pro-Joods waren. En ds. Kok was al heel vroeg duidelijk een van de meest spraakmakende vertegenwoordigers van die lijn.

Zo preekte Kok in 1943 in de Gereformeerde Gemeente te Amersfoort over Romeinen 11, waarin de Joden vergeleken worden met de natuurlijke takken van de boom, terwijl de heidenen de takken zijn die zullen worden ingeënt.²² Vanuit die overtuiging hield hij in de oorlog een serie preken over het boek Esther, waarin hij Hitler gelijkstelde aan Haman. Beiden ondernamen pogingen om de Joden uit te roeien. Net als in het geval van Haman, zou ook Hitlers streven echter tot mislukken gedoemd zijn.²³ Dat geloof deelde hij met de landbouwer uit Driebergen, Wulfert Floor (1818-1876). In een van diens nagelaten oefeningen, die uit Hosea 3: 3-4 over 'Israëls bekering in het laatste der dagen' toont die zich een leerling van Wilhelmus à Brakel (1635-1711). Die laatste was een van de weinige mannen van de Nadere Reformatie die geloofden in een toekomstig herstel van de staat Israël.²⁴

Ondanks het feit dat de stichting van de staat Israël in 1948 ook daadwerkelijk volgde, heeft het toch nog een halve eeuw geduurd voordat de lijn van Brakel via Floor naar Kok ook binnen de SGP en haar bevindelijk-gereformeerde achterban doorbrak.

Daarbij lijkt de trend tegengesteld aan die binnen de samenleving. In de jaren 1960 brak in brede kringen het besef door wat de Joden was

aangedaan en dat het aantal Joodse slachtoffers in Nederland, vergeleken met veel andere landen, zeer hoog was. Schuldgevoelens voor het feit dat Joden hier in Europa geen veilig bestaan kon worden geboden maakte dat er in brede kring steun bestond voor de jonge Joodse staat. Zolang die staat de underdog was in de strijd tegen de numerieke overmacht aan Arabische vijanden, kon ze rekenen op veler sympathie. Die sympathie nam echter zienderogen af toen Israël niet langer de underdog was, maar een belangrijke machtsfactor in het Midden-Oosten begon te worden en bovendien uitstekend in staat was haar eigen belangen veilig te stellen. Ook de belangstelling voor de verhouding Kerk en Israël is sindsdien tanende.²⁵

Binnen de SGP zien we een omgekeerde beweging. Daar is de afstand tot het Jodendom als godsdienstige entiteit gebleven. De opvatting van Kok dat de Joden onder 'een deksel' leven doordat nog altijd weigeren te zien op de 'algevoegzame offerande van Christus'. Hun godsdienst is 'wettisch' en mist het perspectief op een genadig God. Maar er is ook vertrouwen dat God mettertijd die bedekking zal wegnemen. En tegen de achtergrond van die overtuiging wordt ook de stichting van de staat Israël gezien. God blijft trouw aan zijn volk, inclusief de belofte dat zij het land van hun voorvaderen zullen bezitten.²⁶

Begin jaren 1970 werd die kentering in SGP-kringen verwoord door toenmalig fractieleider in de Tweede Kamer, ds. H.G. Abma. Hij wees op Gods eeuwigdurende verbondstrouw en was kritisch richting een kabinet dat dreigde door de knieën te gaan onder druk van de olieboycot waarmee Arabische staten dreigden gedurende de Yom Kippoeroorlog van 1973.²⁷

Deze wending zou in 2000 uitmonden in de opname van een afzonderlijk artikel in het *SGP-Program van beginselen*. Daarin komt dezelfde ver-

wijzing voor die Kersten vlak voor de oorlog had gebezigd, namelijk die naar Joden als 'beminden zijn om der vaderen wil'. Maar in plaats van de negatieve kwalificaties (Joden als Christus-moordenaars en de typische aanhangers van ideologieën die wij volstrekt verwerpelijk achten) zien we nu de nadruk op verbondenheid van Jood en heiden (c.q. christenen). Vandaaruit streeft de partij naar goede diplomatieke betrekkingen, het welzijn van het Joodse volk en veilige en erkende grenzen voor de staat Israël.²⁸

De vorige maand overleden oud-fractieleider Bas van der Vlies sprak in dat verband van 'een ereschuld' richting de Joden. Steeds weer diende de partij in zijn ogen alert te zijn op steeds opnieuw oploeiend antisemitisme in de samenleving. En hij zag het als zijn plicht om in dat verband de regering op te roepen tegen uitingen daarvan maatregelen te nemen.²⁹

Ook in Nederland zelf dragen de SGP en haar achterban de Joodse zaak een warm hart toe. De organisaties Christenen voor Israël en het CIDI kunnen rekenen op veel steun. Hetzelfde geldt voor een orthodox-Joodse school voor basis- en voortgezet onderwijs als *Cheider*. Elke keer wanneer het Amsterdamse koosjer-restaurant *HaCarmel* getroffen wordt door een aanslag, gaan SGP-Kamerleden er dineren om uiting te geven aan hun gevoelens van verbondenheid en solidariteit richting hun Joodse medeburgers.

TEN SLOTTE

Kersten heeft nooit schuld beleden voor zijn houding tegenover Joden gedurende een bepaalde periode van de oorlog. Het is niet aan de

Kees van der Staaij hangt namens de SGP de vlag weer uit bij koosjer restaurant HaCarmel in Amsterdam

huidige SGP-ers om dat alsnog voor hem te doen. Niet vanuit de gedachte dat de herinnering aan Kersten daarmee onnodig bezoedeld zou raken. Het feit dat hij op dit punt een vergaande inschattingsfout heeft gemaakt doet niets af aan de grote verdiensten die deze predikant voor de partij heeft gehad. Sterker nog: het is de vraag of de partij, net als vele andere instellingen binnen de bevindelijk-gereformeerde zuil, zonder zijn inspanningen überhaupt ooit van de grond gekomen was. Wat dat betreft zijn we zijn gedachtenis veel dank verschuldigd. Tegelijkertijd is het goed dat de SGP op het punt van de Joden en Israël radicaal afstand genomen heeft van haar afwijzende houding en zich in woord en daad nadrukkelijk met volk en staat verbonden weet. Daarmee volgt ze op dit punt niet langer de lijn van Kersten, maar die van Kok. Misschien dat we zelfs mogen stellen dat met de correctie van Kok de erfenis van Kersten nog beter is toegesneden op het uitgangspunt van de SGP dan voorheen het geval was, namelijk: te streven naar Bijbels genormeerde politiek.

NOTEN

- ¹ Citaat uit een gesprek dat Rik Valkenburg in 1975 had met ds. Kok; zie idem, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?* (Veenendaal 1989), p. 128.
- ² *Nederlands opkomst uit de zee van het Oorlogswee* (Lemmer 1945).
- ³ Idem, p. 5.
- ⁴ Zie Herman van Beek, *De houding van G.H. Kersten als leider van de SGP tegenover de Joden* (Leiden 2007), pp. 44-49.
- ⁵ Geciteerd in Wim Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918-1848. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990), p. 229.
- ⁶ Geciteerd in M. Golverdingen e.a., *Om identiteit en kwaliteit. 75 jaar Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs* (Ridderkerk 1996), p. 46.
- ⁷ Idem, p. 78.
- ⁸ Rik Valkenburg & N. Koudijs-Valkenburg, *Hun ster als teken* (Veenendaal 1996), p. 42.
- ⁹ Idem, p. 132.
- ¹⁰ *Nederlands opkomst uit de zee van het Oorlogswee*, p. 6.
- ¹¹ Zie Golverdingen, *Om identiteit en kwaliteit*, p. 46.
- ¹² Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, p. 229.
- ¹³ Valkenburg, *Hun ster als teken*, p. 132.
- ¹⁴ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, p. 237. Verklaring van Bolk voor de *Commissie Zuivering* na de Tweede Wereldoorlog en van ds. Kersten zelf in *Mijn standpunt toegelicht* (Rotterdam 1945), p. 12.
- ¹⁵ Van Beek, *De houding van G.H. Kersten tegenover de Joden*, p. 48.
- ¹⁶ Jan Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen 1992), p. 69.
- ¹⁷ Zie hierover Ewart Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme, 1920-1950* (Apeldoorn 2015), pp. 556-559.
- ¹⁸ 'Alleen wonen', rede gehouden ter Algemeene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij te Utrecht, 7 maart 1946, in *Hoort de roede II, Partijredes uitgesproken door ds. G.H. Kersten en ds. P. Zandt in de periode 1937-1951* (Wijk en Aalburg 1981), p. 81.
- ¹⁹ Van Beek, *De houding van G.H. Kersten tegenover de Joden*, p. 48.
- ²⁰ Zie voor Kuyper diens *Liberalisten en Joden* (Amsterdam 1878); citaat van Kersten ontleend aan *Als een enig man*, Rede uitgesproken op de jaarvergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Utrecht in Tivoli, 8 februari 1939, in *Hoort de roede II*, p. 56.
- ²¹ Cees van Halem, *Wortel en doorn. Onderzoek naar de plaats van Israël als religieuze entiteit in het Nederlandse protestantisme na de Tweede Wereldoorlog* (Zoetermeer Haag 2015), p. 217.
- ²² J. van Klinken en L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog* (Apeldoorn 2010), pp. 56-57.
- ²³ Valkenburg, *Wie was dr. R. Kok eigenlijk?*, pp. 129-130.
- ²⁴ Idem, pp. 20-21; zie voor Wulfert Floor, *Al de eenvoudige oefeningen III* (Gorinchem 1914), met name p. 249; voor Brakel en de Nadere Reformatie, zie het proefschrift van M. van Campen, *Gans Israël II. Voetiaanse en coccejaanse visies op de Joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw* (Zoetermeer 2006).
- ²⁵ Zie voor samenvatting van deze ontwikkelingen Van Halem, *Wortel en doorn*, pp. 344-348.
- ²⁶ *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?*, p. 128; voor ontwikkelingen in de bevindelijk-gereformeerde theologie, zie Van Halem, *Wortel en doorn*, pp. 332-333 en 335-336.
- ²⁷ Zie partijrede van 1974, opgenomen in J. Mulder e.a., *Tot welzijn van heel het volk. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma, 1962-1983* ('s-Gravenhage 2002), p. 249; Jan Schippers heeft deze ontwikkeling meer uitgebreid beschreven in 'De SGP: een karakteristieke eik in een Hollands landschap. Protestants, conservatief en stabiel,' in Friso Wielenga, Carla van Baalen & Markus Wilp (red.), *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018), pp. 179-180.
- ²⁸ *SGP-Program van beginselen*, artikel 29b.
- ²⁹ Uitspraak in een interview met het *Reformatisch Dagblad* op 16 maart 2004.

Hoe moeten we omgaan met het veranderend klimaat? Is het goed om schuld te belijden en boete te doen, of is het ook een kwestie van handen uit de mouwen steken? Hans Burger en Jaffe Vink reageren.

“Mede schuldig zijn we zeker”

Om te beginnen vind ik de focus op klimaatverandering problematisch. Was het maar zo dat het ecologische probleem terug te brengen is tot een klimaatprobleem. Het probleem is veel groter en ingrijpender. Denk bijvoorbeeld aan de afname van biodiversiteit, de plasticsoep in de oceaan, vernietiging van bodemleven, vervuiling door niet-afbreekbare chemische stoffen, en zo is er veel meer te noemen. Ook al ben je klimaatscepticus, aan de door mensen veroorzaakte ecologische crisis mag niemand voorbij gaan.

Mede schuldig zijn we zeker. Het grootste probleem is de afstand die er in de moderniteit gegroeid is tussen mensen en hun natuurlijke omgeving. Aan het ontstaan van die afstand heeft de christelijke traditie mee bij gedragen. En ook veel christenen leggen hun tuin vol met tegels en zijn van de natuur vervreemd. En als rijke westerlingen leven we allemaal ten koste van de leefruimte van mensen in andere delen van de wereld.

Onze bekering en boete zal echter deze schuld niet opruimen. Meer is nodig: Christus die voor ons sterft aan het kruis en die ons meeneemt door de dood heen naar echt nieuw leven.

Tenslotte is de vraag in hoeverre wij onze levensstijl kunnen veranderen en of we wel weten wat een goede verandering is. Ik denk dat we nog teveel vast zitten in onze huidige manier

van leven, en eerst moeten ontdekken hoe we van Gods schepping vervreemd zijn, moeten leren anders te kijken naar onszelf en onze omgeving. Ik vrees dat we nog wel even zullen doorgaan met schuld op ons laden, ook al zouden we dat anders willen. Niettemin, het begin van een radicale verandering is vandaag te maken. Denk aan waarden als soberheid, hergebruik, liefde voor Gods schepping, aandacht hebben voor de plaats waar je leeft.

Dr. Hans Burger is universitair hoofddocent systematische theologie aan de Theologische Universiteit te Kampen

“Gelukkig is er nu een dijk van tien meter hoog”

In de Kerstnacht van 1717 beukte een noord-westerstorm de Groninger dijken kapot. De bewoners werden in hun slaap verrast en meege-sleurd door het ijskoude water. Er vielen 2267 slachtoffers. Huizen en boerderijen werden weggevaagd, akkers verwoest en hele veestapels verdronken. De lijken en de kadavers dreeven in het water.

De plaatselijke dominees zagen deze stormvloed als een straf van God voor het zondige gedrag van de mens. Ze kwelden de gelovigen op rijm:

*“t Is God die wind en waterstroomen
Tot zyne roede heeft genomen.”*

De mensen die de verschrikkingen hadden overleefd, moesten hun leven beteren en veel bidden.

Gelukkig is er nu een reusachtige dijk. Maakwerk van mensen. Het dijklichaam wordt in het oog gehouden door de nieuwste intensive care van de ingenieurs: waterspanningsmeters en peilbuizen, sensoren die verzakking, vervorming, hoekverandering, trilling en temperatuurverschil waarnemen, een mobiele radar die het vocht meet en een satelliet die de hoogtes af-tast.

Maar de hedendaagse boetepredikers spreken de taal van de vooruitgang niet. Ze hebben geen benul van onze technologische cultuur. Ze repen in hun koekoek eenzang over foute levensstijl en boetedoening.

In die Kerstnacht lag er een zompige dijk van twee of hooguit drie meter.

En nu: een dijk, ruim tien meter hoog, met een

dwarsprofiel van buitenteen, kreukelberm, talud, kruin en hiel. Bestand tegen bodemdaling, klimaatverandering, zeespiegelstijging en aardbevingen.

Zo zal het ook gaan in de zoektocht naar nieuwe vormen van energie. De vooruitgang komt, met vallen en opstaan, en sneller dan gedacht. We kwamen van ver: hout (van de prehistorie tot ver in de Middeleeuwen), turf (vanaf 1550 vier eeuwen lang) en relatief kort de trits steenkool – olie – gas. Nu draait het om zon en wind én de vermaledijde kernenergie. Het menselijk vernuft zal nog voor wonderen zorgen. Ik wens de lezer van *Zicht* gemoedsrust en vooruitgang.

Drs. Jaffe Vink is filosoof, freelance publicist over de technologische cultuur en spraakmakend leider van de ‘Bende van de Vooruitgang’.

Het is tegenwoordig bon ton om elkaar schuld aan te praten. Belangrijk is oog te houden voor werkelijke schuld, maar tegelijk ook te blijven staan voor wat volgens ons wezenlijk is en waaraan wij in deze tijd meer dan ooit behoefte hebben. Dat vraagt mensen die moed paren aan het vermogen tot zelfreflectie, zo kunnen we leren van de bekende Britse letterkundige en cultuurcriticus C.S. Lewis.

Henri Krooneman MA, redactielid

Ridders gezocht (m/v)

MAATSCHAPPELIJKE BEZWERING

De bekende letterkundige C.S. Lewis, professor te Oxford en auteur van de Narnia-reeks, bespeurde dat de Britse cultuur in zijn tijd, de periode rond de Tweede Wereldoorlog, gegijzeld werd door één dominant 'maatschappelijk verhaal'. Dat verhaal bepaalde welke sociale en maatschappelijke opvattingen *salonfähig* waren. Het was het verhaal van *what you see is what you get*: de zichtbare wereld is de gehele werkelijkheid.

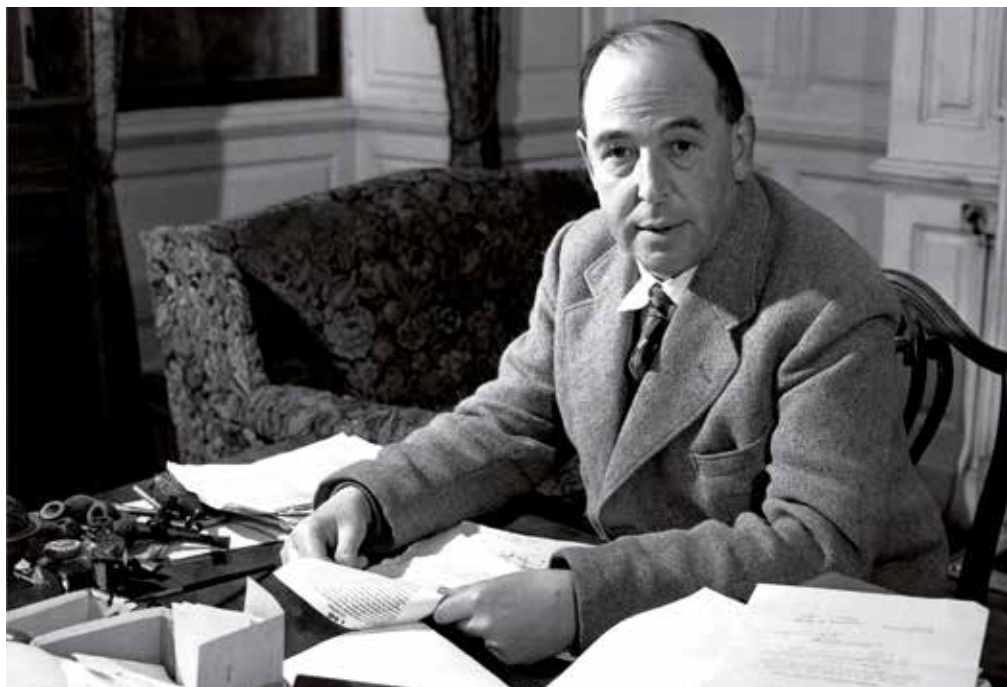
Dat naturalistische verhaal vond Lewis, zowel intellectueel als intuïtief, diep onbevredigend. Hij onderzocht hoe deze maatschappelijke 'bezweering' verbroken kon worden. Zijn oplossing: vertel een beter verhaal. Vertel dat de werkelijkheid zoveel méér omvat dan wat 'voor ogen is'. Dat

het zichtbare slechts een schaduw is van een diepere essentie; van wat het bestaan werkelijk schoonheid en betekenis geeft.

Dus pakte C.S. Lewis zijn pen, en schreef het verhaal over de kleerkast als toegang tot een mythische wereld. Over het meisje Lucy als personificatie van onschuld, puurheid en waarheid. Over de leeuw Aslan, die zichzelf opofferde in kwetsbare grootsheid en tedere kracht, als een literaire parallel van het Bijbelse verhaal over de 'Leeuw van Juda' die 'als Lam ter slachting' geleid werd.

VERPLICHTE VRIJHEID

Ook in onze tijd bestaat er een dominant maatschappelijk verhaal. Dit verhaal kenmerkt zich, in mijn waarneming, door een elementaire interne

C.S. Lewis (1898-1963)

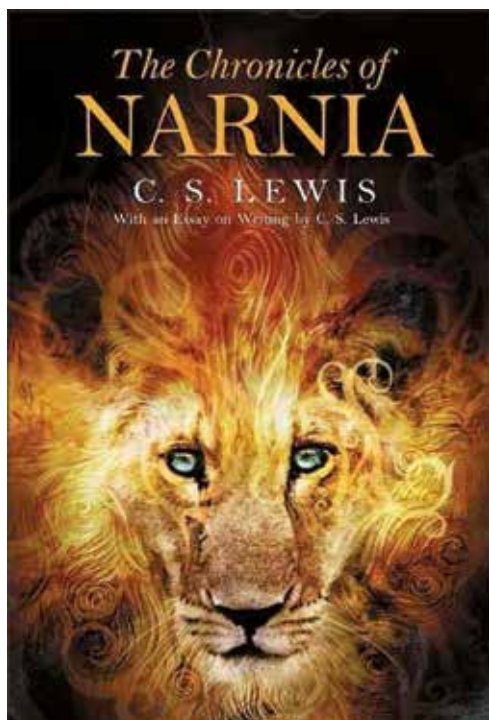
inconsistentie. Het is niet eenvoudig die tegenstrijdigheid in woorden te vatten. Misschien is het dit: verplichte vrijheid, exclusieve inclusie, onverdraagzame tolerantie. Het is, anders gezegd, het verhaal van het post-liberalisme.

Een uitvloeisel hiervan is de 'woke-cultuur', waarbij emancipatie van zwart en wit en arm en rijk doorslaat naar het continu verdacht maken van vooral die tweede categorieën. En waarbij oude symbolen van een pijnlijke (koloniale) geschiedenis vernietigd moeten worden. De andere kant van dezelfde medaille kan overigens gevonden worden in complottheorieën of populistische politiek, waar polariserende 'alternatieve waarheden' gecreëerd worden en waar naast eenzijdige ook legitieme kritiek op een roemrucht verleden van de weeromstuit weggehoond wordt.

Het post-liberale verhaal wijkt natuurlijk af van

het naturalisme uit de tijd van C.S. Lewis. Niet empirische en objectieve waarneming staat vandaag centraal, maar een individuele en subjectieve waarheids-, identiteits-, en moraalbeleving. Deze wordt echter zomaar tot objectieve waarheid verheven. Waar het oorspronkelijke liberalisme nog uitging van individuele vrijheid zonder meer, stelt het post-liberalisme afwijken – vaak traditionele of religieuze – ideeën onder forse kritiek of zelfs censuur. In aanvulling op de 'woke' cultuur en complottheorieën, denk ik hierbij aan de gender- en lhbt-beweging die identiteitsverklaringen van bijzondere scholen wil afschaffen, tegenstanders van 'voltooid leven' wil buitensluiten, of verdedigers van het ongeboren leven als 'levensgevaarlijk' wil bestempelen.

Zo wordt vrijheid een eendimensionaal begrip, geldt tolerantie slechts voor gelijkgezinden, be-

De Engelstalige uitgave van de Kronieken van Narnia

perkt inclusie zich tot afgebakende groepen, en wordt boete doen voornamelijk de plicht van wie blank of rijk is. En het zorgelijke is: deze 'vaten' communiceren niet. Het zijn eenzame zuilen.

MILDHEID EN GENADE

Ik vraag mij af welk verhaal C.S. Lewis hier in onze tijd tegenover zou stellen. Vermoedelijk niet het 'ouderwetse' naturalisme of Verlichtingsliberalisme. Hoewel de winst daarvan wellicht nog zou zijn dat die verhalen toleranter zijn naar andersdenkenden dan het post-liberalisme is, zou Lewis daar een diepere schoonheid, levensrichting en zingeving in missen. Nee, het alternatieve verhaal waar in onze tijd behoefte aan is, is mijns inziens een verhaal van *mildheid*, gebaseerd op interesse én zelfrelativering. En

Het alternatieve verhaal waar in onze tijd behoefte aan is, is mijns inziens een verhaal van *mildheid*, gebaseerd op interesse én zelfrelativering.

van *genade*, gestoeld op een besef van elkaars waardigheid én feilbaarheid. Een verhaal, kortom, waarin de mens zowel leeuw als lam is.

Dit heeft zowel een nadere inhoudelijke uitleg als een literaire verbeelding. Om met het eerste te beginnen: het is evident dat onze samenleving grimmige trekken vertoont. Grimmig is de toon van parlementaire debatten, nog grimmiger is de toon op de sociale media. Voortdurend nemen politici en burgers elkaar de maat; 'hun' maat, wel te verstaan. Omdat in onze post-liberale en postmoderne samenleving een hogere en gezamenlijke waarheidsopvatting heeft afgedaan, kiest ieder mens zijn of haar eigen waarheid. Voor Nederland zijn dat zeventien miljoen waarheden in totaal. En die waarheden zijn lang niet altijd gebaseerd op veel méér dan de eigen smaak, voorkeur en tijdgeest. Niet zelden ontbreekt werkelijke historische, intellectuele of ethische diepgang.

De handicap van onze tijd is bovendien dat die waarheden alle zeventien miljoen serieus genomen moeten worden. Want onze samenleving is ook nog eens 'connected'. We hebben – op een enkeling na – een eigen (online) koninkrijk waar de eigen denk- en foto-beelden verheerlijkt worden. Voor we het weten gaat onze interesse in de ander niet verder dan een 'like' of juist een verwoestende 'comment'.

Wat als we ons eigen grote gelijk nou eens zouden relativeren of leren relateren aan oude wijsheden en wijsgeren? Wat als we ons eens oprecht zouden verdiepen in de 'tegenstander'?

Zou grimmigheid dan niet snel plaatsmaken voor mildheid? En wat als we ons bewust worden van onze eigen feilbaarheid – want dat zijn we allemaal! – en van de fundamentele waarde van die ander? Zou dat ons allen niet genadevoller maken, en onze samenleving mooier?

RIDDERS GEZOCHT

Dan de literaire verbeelding. Een passend verhaal voor onze tijd lijkt mij dat van de ridder (m/v). Het is het verhaal van de 'genadige sterke'. De figuur die vuist én hart kan laten spreken. Die anderen, ook andersdenkenden, niet domineert of kleineert, maar eert en respecteert. Die inderdaad trekken durft te tonen van zowel een leeuw als een lam.

Voorbeelden hiervan zijn er te over – zowel historisch als mythisch. Eén van de bekendste in de categorie mythes is Lancelot. Op hem geïnspireerd schreef C.S. Lewis:

Het middeleeuwse ideaal bracht twee dingen bijeen die geen natuurlijke neiging hebben om zich in elkaars richting te bewegen. Zo werd de grote krijgsman nederigheid en lankmoedigheid bijgebracht. (...) Als er geen Lanceloten verkrijgbaar zijn, valt het mensdom in twee delen uiteen: degenen die met bloed en ijzer wel raad weten maar niet 'deemoedig ten dis' kunnen gaan, en degenen die 'deemoedig ten dis' zitten maar op het slagveld niets waard zijn. (...) De man die beide karakters combineert – de ridder – is geen natuurproduct maar een kunstproduct. De kunst in kwestie heeft als medium geen verf en doek of marmer, maar mensen."¹

Naar dit voorbeeld vraagt onze tijd om iemand die de 'strijd der geesten' niet schuwt, maar tegelijk bereid is tot luisteren en tot een handreiking.

Bij een historisch voorbeeld van ridderlijkheid denk ik aan Cristóbal de Mondragón. Deze leider moest in opdracht van de Spaanse ko-

'Ridderlijkheid' betekent in onze politiek en samenleving allesbehalve karakterloosheid.

ning Filips II Zierikzee veroveren. Hij slaagde er echter in niet alleen de stad, maar ook de harten der Zierikzeeërs te veroveren. Hoe? *"Mondragón bezat een edel hart dat, ook in eenen vijand, verdiensten te waarderen wist."*² Willen en durven ook wij de ander, waaronder degene die onze overtuigingen niet volledig deelt, op waarde schatten?

TWEERICHTINGSVERKEER

'Ridderlijkheid' betekent in onze politiek en samenleving allesbehalve karakterloosheid. Het betekent ook niet het loslaten van eigen overtuigingen. Wel gaat het in de publieke en parlementaire arena om strijden met open vizier. Om een nederig besef dat verschil van mening legitiem en soms zelfs belangrijk is. Zodat tolerantie tolerant wordt en inclusie inclusief. Het gaat ook om het uittrekken van onze handschoenen om een gevloerde opponent te helpen opstaan. Is er nog ruimte voor dergelijke genade in politiek en samenleving?

Deze ridderlijkheid moet twee kanten op werken. Als christen mogen we onze plek in het publieke debat innemen en de inconsistenties van het post-liberalisme aantonen. Aanwijzen waar de woke-cultuur doorslaat naar een alternatieve vorm van discriminatie. Benoemen dat de internationale gender- en lhbt-beweging in sommige opzichten niets anders is dan een seculier-liberale vorm van ideologisch kolonialisme.³ Dat veroordeling van kolonialisme of slavernij niet eenzijdig en hypocriet mag zijn: slavernij gaat óók de hedendaagse voetbalfan of *fast fashion-koper* aan, en kolonialisme kon ook bij-

dragen aan werkelijke welvaartsontwikkeling in koloniën. Bovendien mag worden benoemd dat we zorgvuldig moeten zijn, hoor- en wederhoor toepassen, de zaak (ook historisch) tot de bodem uitzoeken, zodat we niemand per ongeluk vals beschuldigen.

Eveneens getuigt het van ridderlijkheid om de pijn rondom het slavernijverleden eerlijk te erkennen. Om open te staan voor legitieme kritiek op de vaderlandse geschiedenis. De Paulinische notie van het 'in zonden ontvangen en geboren zijn' geldt immers evenzeer onze voorvaders als ons. Hebben wij een open oog en oor voor wiens voorgelacht geketend werd of wiens (voor)vaderland leeggerooft werd? Dan hoeven we niet categorisch afwijzend te staan tegen-

over bijvoorbeeld een waarheids- en verzoeningscommissie die wellicht zou kunnen leiden tot excuses, zoals deze ook werd opgericht in Zuid-Afrika na de apartheid of recent in Zweden in het licht van verdrukking van de oorspronkelijke Sami-bevolking.

Een christelijke ridder, met zijn harnas van gerechtigheid (in plaats van eigen gelijk) en zijn schild van geloof (in plaats van polarisatie) is geen ongenaakbare vechtersbaas die te trots is voor schuld en boete wanneer recht, mildheid of genade daarom zouden vragen. *"In het ridderchap kozen de middeleeuwen voor het enige wat hoop voor de wereld biedt,"*⁴ schreef C.S. Lewis. In onze grimmige, post-liberale wereld geldt dit onverminderd.

NOTEN

¹ C.S. Lewis, *Herbetovering*, vertaald door Arend Smilde (Franecker 2019), pp. 14-15.

² <https://www.universiteitleiden.nl/onderzoek/onderzoeksoutput/geesteswetenschappen/cristobal-de-mondragon.-de-goede-spanjaard-uit-de-opstand>

³ Een boek dat dit 'ideologisch kolonialisme' diepgaand behandelt: *Het wordt avond, de dag loopt reeds ten einde* door kardinaal Robert Sarah en Nicolas Diat ('s Hertogenbosch 2019).

⁴ Lewis, *Herbetovering*, pp. 14-15.

Armoede is er ook in een relatief rijk als Nederland nog steeds. Een dergelijk probleem dient zeker ook op lokaal niveau te worden aangepakt. In de gemeente Katwijk wordt daar door een brede coalitie werk van gemaakt. De SGP is daarin enthousiast voorstander van de gevolgde stappen.

Dirk Remmelzwaal, SGP-raadslid en diaken van de Hersteld Hervormde Gemeente te Katwijk

Herijking armoedebeleid in de gemeente Katwijk

INLEIDING

Het Sociaal Cultureel Planbureau hanteert de volgende definitie van armoede:

Mensen zijn arm wanneer ze gedurende lange tijd niet de middelen hebben voor de goederen en voorzieningen die in hun samenleving als minimaal noodzakelijk worden geacht.

De gemeente Katwijk beschouwt armoede als een breed fenomeen. Armoede is niet alleen een financieel probleem maar hangt samen met problemen op andere leefgebieden. Bij armoede komen verschillende domeinen, zoals huisvesting, arbeidsmarkt en gezondheid samen.

Voorkomen moet worden dat inwoners in armoede en schulden terechtkomen of blijven. Armoede staat immers niet op zich zelf. Door een gebrek aan financiële middelen kunnen huishoudens niet actief meedoen in de samenleving: er is geen geld voor deelname aan activiteiten en het volgen van opleidingen. Armoede leidt tot financiële belemmeringen voor kinderen en armoede gaat vaak over van generatie op generatie. Armoede beïnvloedt ook iemands doen en laten, iemands gedachten en gevoel: een gevoel van schaamte over het geldgebrek. Met een integrale en preventieve aanpak van armoede wil de gemeente Katwijk armoede tegengaan.

COALITIEAKKOORD IN 2018

In het coalitieakkoord van 2018, waarbij in Katwijk een college werd gevormd door CDA, ChristenUnie, Gemeentebelangen en SGP werd het volgende vermeld:

Er wordt ingezet op bestrijding van armoede. Het armoedebeleid biedt ondersteuning aan huishoudens met een laag inkomen, die niet in staat zijn dit zelfstandig op te lossen. Met de ondersteuning aan de inwoner wordt beoogd dat deze kan deelnemen aan de maatschappij om economisch, educatieve en sociale zelfredzaamheid te vergroten.

Daarmee werd uitdrukking gegeven aan de volgende speerpunten die de SGP in haar verkiezingsprogramma had opgenomen in het kader van zorg voor de zwakkere burger en bestrijding van armoede:

- Actieve inzet op schuldhulpverlening is nodig.
- Gemeenten moeten een ruimhartig minimabeleid voeren waar dat nodig is.
- Maatschappelijke organisaties die actief zijn op het gebied van armoedebestrijding en eenzaamheid verdienen ondersteuning en moeten samenwerken.

VERTREKPOSITIE

Om uitvoering te geven aan de ambitie in het coalitieakkoord en aandacht uit de gemeenteraad werd aan het Verwey-Jonker Instituut gevraagd de uitvoering van het armoedebeleid in Katwijk te onderzoeken en in kaart te brengen waar kansen liggen. In maart 2021 werd het onderzoek afgerond met een eindrapportage "Samen tegen armoede in Katwijk".

De conclusie was dat er op het gebied van armoede en schulden in de gemeente Katwijk veel wordt gedaan, maar dat er ook ruimte is voor verbetering. Er liggen kansen op het gebied van

samenwerking tussen de partners (zowel professionele organisaties als vrijwilligersorganisaties). Daarnaast worden onderwerpen als begeleiding, deskundigheidsbevordering, duidelijke en eenvoudige communicatie, vergroten van bereik, opzetten van vroegsignalering en het bespreekbaar maken van het onderwerp in de Katwijkse samenleving genoemd, waar verbetering mogelijk is.

Dat dit noodzakelijk is, bleek ook uit de onderzoeksresultaten:

In de gemeente Katwijk behoort 1 op de 10 inwoners tot de huishoudens met een laag inkomen. In Katwijk zijn dit ongeveer 2556 huishoudens, waarvan 500 huishoudens met kinderen tot 18 jaar.

UITVOERINGSAGENDA ARMOEDE

Om de herijking van het armoedebeleid tot een goed einde te brengen en een stap voorwaarts te zetten, is recent de uitvoeringsagenda armoede 2021-2024 "Samen tegen armoede in Katwijk" vastgesteld. Een agenda vol met ambities maar ook concrete stappen en afspraken naar een meer integrale en meer preventieve armoede aanpak.

Hiervoor zijn zes uitgangspunten geformuleerd en vastgesteld:

1. Mensgericht zijn: In Katwijk worden alle inwoners gehoord en gezien;
2. Vinden: We (gemeente, maatschappelijke organisaties, scholen, gezondheidspartners, kerken en bedrijven) zetten in op preventie en vroegsignalering;
3. Samenwerken: We werken samen aan oplossen, benutten elkaars expertise en leren van elkaar;
4. Weten: We doorbreken het taboe en de schaamte rond armoede;
5. Informeren: Het is voor inwoners en partners

Voedselbank in Katwijk

duidelijk welke ondersteuning en regelingen er zijn, en de informatie is gemakkelijk te vinden;

6. Ondersteunen en kwaliteit bieden: We bieden een concreet en passend aanbod.

Met die uitgangspunten bedoelen we het volgende:

Ad 1. Mensgericht zijn

Het leven met armoede en schulden leidt onder andere tot stress, angst, een slechte gezondheid en eenzaamheid. Met de herijkte aanpak van armoede wil de gemeente Katwijk aansluiten bij de behoefte en uitgangspositie van de inwoner. Daarvoor zijn één op één gesprekken. Met een positieve insteek en oplossingsgericht, zodat de betrokkene ervaart dat hij of zij er toe telt. Naast raadslid is ondergetekende ook diaken. Vaak zie je dat financiële problemen wel oorzaak zijn van noden, maar ook dat lang niet altijd een zak geld de oplossing is. Mensen lopen vast, zien door de bomen het bos niet meer, het ene probleem stapelt zich op het andere, het ene gat wordt door het andere gedicht enzovoorts. Met adviezen, begeleiding en hulp om

weer structuur aan te brengen, kom je regelmatig verder dan met (alleen) die zak geld.

Hiervoor worden onder andere de volgende stappen gezet:

- Professionals en vrijwilligers maar ook inwoners (bijvoorbeeld training Slim omgaan met Geld) volgen een training/cursus stress-sensitieve dienstverlening.
- Middels de pilot Jongeren Perspectief Fonds worden jongeren met schulden geholpen en perspectief voor de toekomst geboden.
- Ontwikkelen optie om saneringskrediet in te zetten. Met een saneringskrediet heeft de inwoner alleen nog één schuldeiser.
- Er wordt voor gezorgd dat informatie over het hulpaanbod bij de partners en op diverse plekken in de gemeente aanwezig is.
- Professionals en vrijwilligers zijn aanwezig op vindplaatsen en gaan de wijk in, voor gesprek met inwoners thuis.
- Sleutelfiguren (kerken, jeugd- en jongerenwerk, buurtsportcoach, ouderenbond, huisartsen, wijkagenten, wijkregisseurs, energieambassadeurs, maatschappelijke verenigingen) weten hoe ze armoede kunnen herkennen,

signalen en doorverwijzen.

- Ondersteuning vindt plaats zowel digitaal, fysiek als telefonisch. Er wordt een Voorzieningswijzer ontwikkeld.
- Alle kinderen moeten mee kunnen doen met activiteiten georganiseerd door school, ongeacht of ouders de vrijwillige ouderbijdrage betalen (onderzoek naar schooloverstijgend solidariteitsfonds).
- De voorzieningen van Stichting Leergeld (ondersteuning van gezinnen met een laag inkomen), zoals een laptop, computer, fiets, schoolspullenpas, kindpas en de Jarige Job verjaardagsbox worden onder de aandacht gebracht.

Ad 2. Vinden

Voorkomen is beter dan genezen. Uit onderzoek blijkt dat inwoners met problematische schulden vijf jaar wachten om hulp en ondersteuning te vragen. Ook in Katwijk zijn er huishoudens die zich pas melden als de financiële problemen niet meer te overzien zijn. Er zijn ook huishoudens met financiële problemen die zich helemaal niet melden. Door inzet op preventie en vroegsignalering hoopt de gemeente de inwoners eerder te bereiken en te ondersteunen. Vanaf 1 januari 2021 is vroegsignalering een wettelijke taak voor gemeenten, zoals bepaald in de Wet gemeentelijke schuldhelpverlening (Wgs).

Hiervoor worden onder andere de volgende stappen gezet:

- Er worden bijeenkomsten/trainingen georganiseerd, gericht op (her)kennen van armoede en risicofactoren (bijvoorbeeld de relatie tussen laag geletterdheid en armoede/schulden).
- In een aantal situaties (life-events), zoals geboorteaangifte, aanmelding scholen, 18 jaar worden, aanvragen bijstaand, worden mogelijke financiële consequenties geschetst en ondersteuning aangereikt:
- De gemeente maakt afspraken met partijen zo-

als energieleveranciers, zorgverzekeraars, woningcorporaties over signalen van betalingsachterstanden. Bij signalen worden inwoners actief opgezocht en hulp aangeboden.

- Nieuwe doelgroepen worden in beeld gebracht en geïnformeerd over het hulpaanbod. Denk hierbij aan de corona gevolgen, recent energiearmoede door stijgende gasprijzen maar ook bijvoorbeeld menstruatie-armoede (recent is door de SGP Katwijk bijvoorbeeld het voorstel gedaan in dit verband hulpmiddelen uit te delen via de voedselbank).

Ad 3. Samenwerken

Regelmatig klinkt de klacht dat burgers die hulp nodig hebben door de grote brij aan hulpverlenende organisaties en instanties door de bomen soms het bos niet meer zien. Het is dan moeilijk er achter te komen bij wie of wat je het beste voor welke hulpaanvraag kan aankloppen. Daarnaast zit er nog weleens spanning tussen professionele organisaties met beroepskrachten en organisaties die hoofdzakelijk op vrijwilligers draaien. In plaats van dat organisaties elkaar dan versterken en aanvullen, is teveel sprake van concurrentie en onbegrip over en weer.

Hiervoor worden onder andere de volgende stappen gezet:

- Aanstellen van een regisseur armoede vanuit de gemeente.
- Er wordt een overzicht (sociale kaart) opgesteld van organisaties, hun taken en verantwoordelijkheden, hun aanbod en contactgegevens.
- De partners doen mee in het ontwikkelen en uitvoeren van een ketenaanpak van 0 tot 100 jaar. Hierin worden afspraken gemaakt over welke rol welke organisatie heeft, wordt onderling afgestemd en worden waar nodig organisaties betrokken.

- Een leernetwerk/omgeving wordt opgezet op het gebied van armoede en schulden. Het leernetwerk wordt gebruikt voor informatie-uitwisseling, de aanpak, intervisie en wat een ieder kan bijdragen aan de aanpak.

Ad 4. Weten

Armoede beïnvloedt iemands doen en laten, iemands gedachten en gevoel, een gevoel van schaamte. Door deze schaamte worden problemen vaak niet bespreekbaar gemaakt of is er terughoudendheid over het vragen van hulp. Ook de cultuur, waarin iedereen elkaar kent, kan er aan bijdragen dat problemen niet bespreekbaar worden gemaakt. Tegelijkertijd ervaren inwoners, die lange tijd in armoede leven, het leven in armoede als 'normaal'. Door de aanwezige schaamte én het niet bewust zijn van het leven in armoede worden financiële zorgen vaak niet besproken. De gemeente zoekt naar instrumenten die dit taboe kunnen doorbreken.

Hiervoor worden onder andere de volgende stappen gezet:

- De gemeente en partners voeren een campagne over armoede en schulden. Er wordt aangesloten bij bestaande landelijke campagnes, zoals Kom jij eruit!.
- Er worden laagdrempelige activiteiten / inloopmomenten / koffiemomenten in de wijk gehouden. Dit zijn "gezellige" plekken, waar het gesprek kan worden gevoerd over de financiële situatie.
- Ervaringsdeskundigen gaan in bepaalde situaties mee om het gesprek te voeren.
- Jongeren die zelf in schulden hebben gezeten worden in de aanpak betrokken (buddy/maatjes).
- Via een chatfunctie kan er anoniem hulp worden gevraagd.
- Mogelijkheden worden verkend van het opnemen van financiële educatie in het onderwijs-

programma op middelbare scholen. Bijvoorbeeld door aansluiting bij de Week van het geld en/of door het organiseren van gastlessen door DUO en zorgverzekeraar.

Ad 5. Informeren

Binnen de gemeente zijn er verscheidene regelingen en voorzieningen voor inwoners met een laag inkomen. Inwoners weten echter niet altijd waar ze recht op hebben, hoe ze gebruik kunnen maken van een regeling of waar ze terecht kunnen voor laagdrempelige activiteiten. Daarnaast vinden inwoners de aanvraagprocedure moeilijk. De communicatie over de regelingen en voorzieningen moet dus worden verbeterd.

Hiervoor worden onder andere de volgende stappen gezet:

- Gemeentelijke informatie over schuldhulpverlening, minimaregelingen, bijstand, etc. wordt op B1 niveau geschreven en in actieve vorm. Informatie wordt ondersteund met pictogrammen.
- De gemeentelijke informatie wordt proactief zowel op schrift als digitaal en in verschillende talen aangeboden. Informatie van de gemeentelijke website wordt gekoppeld aan de website van partners.
- Professionals en vrijwilligers worden geïnformeerd over het hulpaanbod van de gemeente Katwijk.
- Er wordt een (digitale) informatiefolder (met stroomschema) opgesteld met de landelijke en gemeentelijke regelingen/voorzieningen.
- Inwoners en partners worden op de hoogte gebracht van de minimaregelingen.
- Elk jaar wordt het bereik van de regelingen gemonitord.
- Informatie over armoede en schulden en regelingen staan op één plek en onder een duidelijke noemer op de website.

**Word vriend van het CIDI.
Uw steun is hard nodig. Juist nu!**

Het Centrum Informatie en Documentatie Israel (CIDI) is een onafhankelijke Nederlandse stichting, die onlosmakelijk betrokken is bij Israel. Het CIDI komt op voor het recht op vrede en veiligheid in Israel en het Joodse volk, waar ook ter wereld.

Uw steun is hard nodig voor ons werk. Voor 50 euro per jaar, belastingaftrekbaar, bent u Vriend van CIDI. Vrienden ontvangen onze Israel Nieuwsbrief en uitnodigingen voor onze activiteiten. Ga naar **www.cidi.nl/steun-cidi/** voor meer informatie.

CIDI centrum
informatie en
documentatie
ISRAEL

CIDI
Postbus 11646
2502 AP Den Haag
Nederland

Studie van het Verweij-Jonker Instituut naar armoede in Katwijk.

- Het proces om regelingen en voorzieningen voor inkomensondersteuning aan te vragen wordt onder de loep genomen met de vraag: wat kan worden versimpeld?

Ad 6. Ondersteunen en kwaliteit bieden

Niet alle inwoners ervaren dat het aanbod passend is en dat het aanbod aansluit op hun behoeften. Zo geven inwoners aan dat er veel regelingen zijn voor kinderen, maar dat ouderen slechts in aanmerking komen voor een enkele regeling. Of dat bepaalde regelingen niet passend zijn. Het bestaande aanbod is niet altijd bekend bij de inwoners. Het aanbod moet zich richten op verschillende groepen en aansluiten op de behoefte van de verschillende inwoners. Hiervoor worden onder andere de volgende stappen gezet:

- Het huidige aanbod wordt in een matrix gezet. De matrix laat zien of er aanbod mist voor een bepaalde groep. Als dat zo is, wordt hier aanbod op georganiseerd.
- Jaarlijks vindt er een gesprek plaats over de verbeterpunten in het aanbod.
- Als tijdelijk vangnet wordt een noodfonds doorontwikkeld.
- Met een pilot in het kader van de zgn. Doe Mee! regeling wordt onderzocht of inwoners meer activiteiten ondernemen als de vergoeding vooraf per huishouden wordt toegekend. De vergoeding kan vrij worden besteed aan sociale activiteiten.

Zo proberen we als politiek stapsgewijs iets te doen aan de bestrijding van lokale armoede. Mocht het zijn tot welzijn van het volk van Katwijk.

Schuldbesef uit het heden kan verleden verkrachten

22 juni 2020 was een aangename dag voor Ingrid van Engelshoven, de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Op deze morgen presenteerde prof. dr. James Kennedy, voorzitter van de commissie Herijking Canon van Nederland, de nieuwe Canon van Nederland. In de opdrachtbrief aan Kennedy schreef mevrouw Van Engelshoven dat zowel positieve aspecten als schaduwkanten van de Nederlandse geschiedenis aandacht moesten krijgen. In de Tweede Kamer bleek het onderwerp van de herziening van de Canon uit 2006 tot 21e eeuwse Hoekse en Kabeljauwse twisten te leiden. Maar minister Van Engelshoven zegevierde.

In de herijkte canon is veel meer ruimte voor vrouwen. Waar in de oude canon vier vensters specifiek in het teken stonden van vrouwen, zijn dat er nu zeven. De beroemde keizer Karel V moest het veld ruimen voor de in brede kring veel minder bekende hertogin Maria van Bourgondië. En de roep om inclusiviteit en meerstemmigheid resulteerde in een venster over Anton de Kom, de antikoloniale Surinaamse schrijver.

Slavernij stond al in de canon uit 2006, maar de oplaaiende hartschichten over het maken van excuses over slavenhandel en kolonialisme, deden de commissie besluiten tot deze knieval voor de tijdgeest.

In de 21e eeuw zijn we erachter gekomen dat Nederland in de 17e eeuw met de VOC en de WIC en tijdens de dekolonisatieoorlog in Indonesië aan de verkeerde kant van de geschiedenis stond. Spijtbetuigingen en sorry's rolden over elkaar heen. Uiteindelijk bood koning Willem-Alexander in 2020 aan Indonesië excuses aan 'voor de geweldsontsporingen van Nederlandse zijde'. Hij deed dit in het volle besef 'dat de pijn en het verdriet van de getroffen families generaties lang voelbaar blijven'.

Is dit geschiedenis of een modieuze therapeutisering van het verleden met het oog op heden? Ik vrees het laatste. Wordt de geschiedenis in politieke discussies gebruikt of misbruikt? Is hier sprake van historisch of

partijpolitiek beseft? Kan geschiedenis het antwoord geven op problemen in het hier en nu? Is er échte interesse in het verleden, of wordt het verleden pragmatisch of opportunistisch voor de eigen kar gespannen?

De discussie over panelen op de Gouden koets, de naam 'Coentunnel' en 'Gouden Eeuw', slavernij, straatnamen, Zwarte Piet, standbeelden leiden tot een koude burgeroorlog. Trots maakt plaats voor schaamte over ons verleden. Als geboren Brabander voel ik mij verongelijkt door de economische onderdrukking die Holland de vroegere Generaliteitslanden heeft aangedaan. En wanneer zullen onze vrouwen op de stoep staan met de vraag om herstelbetalingen wegens aangedaan leed in het verleden?

Iemand die naar mijn smaak ons verder helpt in deze kakofonie van gekleurde opvattingen over geschiedenis is Neerlands grootste historicus, Johan Huizinga (1872-1945). Hij heeft ons een omschrijving van geschiedenis nagelaten, die een antwoord geeft op onze vraag. Volgens Huizinga is 'Geschiedenis de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden'. Maar hij zei er niet bij dat men die geestelijke vorm voetstoots dient te accepteren.

Door een erosie van de grens tussen toen en nu dreigt geschiedschrijving te veranderen van studie naar het verleden naar een morele therapie voor het heden. Als wij pretenderen het beter te weten, dienen we ook beter te doen. Bij een vervagende grens tussen heden en verleden is het 'moeilijk' te accepteren dat slavernij altijd heeft bestaan.

Waar het mij om gaat is, dat een moralistische veroordeling van het verleden iets anders is dan een moreel perspectief erop. Dat laatste is onmisbaar. Maar laten discussies over 'sorry', 'spijt' 'schuld' niet tot een infantiele ballenbak voor eigen gebruik verworden. Ooit zal iemand excuses eisen voor onze rol hierin.

Drs. Ton van der Schans, docent Geschiedenis bij Driestar educatief en voorzitter van de Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN).

Op Europees niveau wordt de schuldenberg steeds groter. Dat lijkt nodig om de economieën van de verschillende lidstaten draaiend te houden. Maar is het ook verstandig? Is kwijtschelding van al die schulden en met een schone lei beginnen geen betere optie?

Jaap-Jan Wondergem, econometrist en tot voor kort als onderzoeker betrokken bij de Eurofractie van de SGP

Kwijtschelding tegen (w)elke prijs?

Overwegingen bij de Europese schuldenproblematiek

Gelukkig beschikte demissionair Minister Wopke Hoekstra over diepe zakken toen Nederland, net als de rest van de wereld, door een pandemie werd getroffen die maatschappij en economie deels lamlegde. De definitieve rekening hiervan zal pas over geruime tijd kunnen worden opgemaakt. Er is immers veel en langdurig uitstel verleend voor belastingheffingen en terugbetaling van steunmaatregelen¹. Mogelijk zal de Nederlandse schatkist er uiteindelijk (tientallen) miljarden bij inschieten.

GOEDE BEDOELINGEN

Het moet gezegd, ons land had gelukkig een relatief gunstige uitgangspositie waarbij de economie er goed voorstond en de staat haar huishoudboekje redelijk op orde had gebracht (met een staatsschuldquote van beneden 50% van het Bruto Nationaal Product, dat wat we in Nederland met zijn allen in een jaar verdienen), zeker in vergelijking met een aantal andere landen binnen de Europese Unie. Een meerderheid van economen is ervan overtuigd dat hiermee erger

is voorkomen, en een aanzienlijk deel erkent gelukkig het belang van een gezonde staathuishouding die de overheid in staat stelt de negatieve gevolgen van een economische crisis te dempen. Vanzelfsprekend is er ook kritiek op deze overheidssteun, en zijn er grote verschillen in aanpak tussen landen die later geanalyseerd zullen moeten worden. In het oog springend is bijvoorbeeld het verschil tussen de meer op personen gerichte aanpak (vooral inkomenssteun) in de Verenigde Staten versus de meer op ondernemingen gerichte steun zoals in Nederland.²

Los van de sterk uiteenlopende oorzaken van recente crises, kent de ruimhartige overheidssteun in de huidige crisis in elk geval een groot verschil met het overheidsoptreden tijdens de vorige financiële, banken- en eurocrisis van 2008-2012. Enerzijds heeft de Nederlandse overheid zich toen, samen met andere landen, vooral ingezet om de financiële sector te stutten die in serieuze problemen verkeerde. Een aanzienlijk deel van deze steun is terugbetaald, al zijn wij als burgers gezamenlijk nog altijd eigenaren van de destijds genationaliseerde ABN AMRO bank (voor ruim de helft) en de Volksbank (voorheen SNS Bank), waarvan de waarderingen in de loop der jaren sterk zijn gedaald³. Anderzijds lag er in deze periode, met Hoekstra's partijgenoot Jan Kees de Jager als Minister van Financiën, grote nadruk op het naleven van de eerder afgesproken Europese begrotingsregels (het zgn. Stabiliteits- en Groeipact: begrotingstekort lager dan 3% en staatsschuld lager dan 60% van het BNP, in de huidige crisis officieel buiten werking gesteld). Ondersteunende maatregelen werden afgebouwd, bezuinigingen en lastenverzwaringen volgden. Nederland stond hier niet alleen in: ook in andere landen van Europa werd dit recept gevolgd. De zogenaamde trojka die destijds toezag op het herstel van

Griekenland, maar dit land wel binnen de eurozone wilde houden, heeft deze receptuur tot in het extreme doorgevoerd waarmee de Griekse economie nog veel meer zware averij opliep, met name ten koste van de allerzwaksten. De Verenigde Staten hebben toen overigens minder rigide maatregelen genomen, waardoor het economisch herstel daar veel eerder is ingezet dan in Europa.⁴

NIET ZONDER RISICO'S

Ook al is er wel iets te zeggen voor de huidige aanpak van de crisis, de keerzijde is dat de Nederlandse staatsschuld structureel hoger is geworden en dat het onzeker is hoe het verdienmodel van de Nederlandse economie zich in de nabije toekomst zal ontwikkelen. Als land met een open economie zijn we bijvoorbeeld erg afhankelijk van het herstel in andere belangrijke economieën, ook buiten Europa.

Op dit moment lijkt het alsof er in de Nederlandse politiek, de SGP als één van de weinige partijen uitgezonderd, nauwelijks aandacht voor het herstel van de overheidsfinanciën is, al was het alleen al om weer opnieuw diepe zakken te kunnen tonen bij een volgende crisis. Kwistig vliegen de miljarden de staatskist uit, op weg naar matig onderbouwde doelen zoals recentelijk bijvoorbeeld in het onderwijs en ten behoeve van klimaatbeleid.

'HET NIEUWE NORMAAL'

Helaas wordt de politiek hierbij niet geholpen door een groeiend leger van economen dat sterk oplopende staatsschulden geen probleem lijkt te vinden, zeker niet voor Nederland, daarbij gesteund door de extreem lage rentestanden die bijna normaal zijn geworden. Dit vindt zijn basis in de zogenaamde Moderne Monetaire Theorie⁵ die veronderstelt dat overheden ongestraft geld kunnen blijven uitgeven zolang er

Wopke Hoekstra in discussie met zijn Europese collega's

geen inflatie ontstaat. Als antwoord op de vorige crisis hebben centrale banken de rentestand steeds verder verlaagd, in belangrijke mate door het opkopen van staatsschuld papier van landen. De Europese Centrale Bank betoont zich hierin een speler van formaat, met inmiddels duizenden miljarden aan staatsschuld van EU-lidstaten in haar bezit. Ondanks oplopende inflatiecijfers komt hier vermoedelijk slechts geleidelijk wat verandering in: het basisscenario luidt voorlopig dat de huidige ongewenst hoge inflatie waarschijnlijk tijdelijk zal zijn.

In het geval centrale banken als de ECB op termijn toch gedwongen worden tot renteverhogingen, is een nieuwe eurocrisis verre van ondenkbaar. Een aantal deelnemers aan de eurozone (vooral in Zuid-Europa) wordt dan geconfronteerd met ondraaglijke verplichtingen op hun staatsschulden die in de huidige crisis vaak nog veel harder zijn opgelopen dan de Nederlandse staatsschuld, en daarvoor al op een hoger niveau lagen. De ECB zal minder staatsschulden opkopen en financiële markten als

alternatieve opkoper zullen een veel hogere rente als vergoeding voor het toegenomen risico eisen. Nederland is, naast de eerdergenoemde afhankelijkheid van anderen, overigens allerm minst in de positie op haar lauweren te rusten: private schulden (o.a. van ondernemingen, maar vooral ook van huiseigenaren) liggen op een veel hoger niveau dan bijvoorbeeld in Italië. Het feit dat financiële waarden (beurzen, vastgoed en inmiddels ook cryptovaluta) zo hard zijn gestegen in de afgelopen jaren draagt bij aan de terughoudendheid bij centrale banken om de rente te verhogen. Ook uw en mijn pensioenfondsen kunnen flinke verliezen oplopen als deze markten als gevolg van renteverhogingen onderuitgaan.

Vijf manieren voor de Europese Commissie & ECB om schulden in de eurozone beheersbaar te houden:

- Aanzwengelen economische groei: Pijnloos,

schulden worden relatief kleiner en rente en aflossing zijn draaglijk

- Aanhoudende financiële repressie: Door lage rentebeleid ECB, zodat schulden draaglijk blijven voor zwakke landen. Er bestaat risico op onbeheersbare inflatie op termijn
- Inflatie accepteren: Waarde van schulden wordt uitgehold in absolute zin. Dit heeft doorgaans grote economische gevolgen als de inflatie uit de hand loopt en niet beteugeld kan worden
- Bezuinigingen: Schulden kunnen afgelost worden uit de besparingen
- Kwijtschelding: Als onderdeel van een saneringspakket

HOE WAS DAT VROEGER?

Schuld, zoals men deze in hedendaagse financiële termen kent, heeft niet altijd dezelfde betekenis in de maatschappij gehad. Vaak beseften machthebbers in vroeger tijden dat onhoudbare schulden een groot risico voor de samenleving met zich mee konden brengen, met opstanden, revoluties en mogelijk economische neergang als gevolg. Daarnaast zou de heffing van belastingen en pachten in het geding kunnen komen. Ook konden onderling aangegane schulden onder de bevolking tot ongewenste machtsverschillen leiden die een bedreiging voor de heersende macht vormden. Vaak bestond er daarom een traditie van jubeljaren, waarin schulden werden kwijtgescholden en ook slaven of lijfgeenen de vrijheid werd vergund. Hiermee werd in zekere zin ook de normale orde hersteld, en nieuwe kansen voor iedereen geschapen. De schuldenberg bleef overzichtelijk, leningen behielden een realistisch perspectief en woeker werd op afstand gehouden. Dit principe voert

Schuld, zoals men deze in hedendaagse financiële termen kent, heeft niet altijd dezelfde betekenis in de maatschappij gehad.

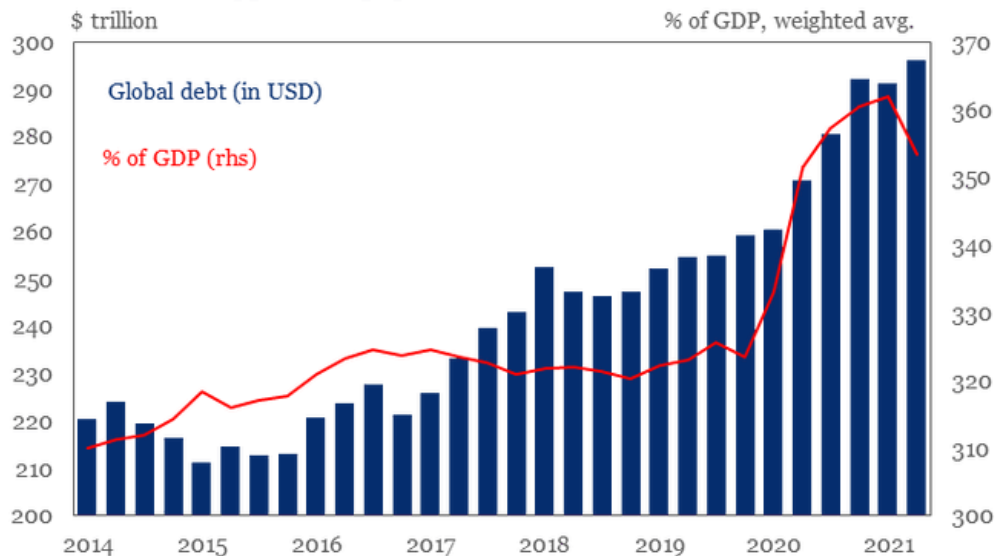
terug naar het Oudtestamentische jubeljaar, waarbij na 7 maal 7 jaar in het 50e jaar schulden werden kwijtgescholden (Leviticus 25).

In onze tijd kennen we de wettelijke schuldsanering, waarbij iemand met ondraaglijke schulden gedurende een aantal jaren onder financieel toezicht wordt gesteld om daarna met een schone lei verder te kunnen. Overigens met een karig inkomen tijdens de saneringsperiode, en alleen als men het niet al te bont heeft gemaakt in de sfeer van fraude en ander onverantwoord gedrag. Op wereldschaal is er het Internationaal Monetair Fonds dat landen uit de schuldproblemen helpt. Hierbij is het bijvoorbeeld denkbaar dat het IMF van schuldeisers verlangt een deel van hun vorderingen af te schrijven. Landen als Argentinië en Rusland zijn zo (meermaals) geholpen. Na de Tweede Wereldoorlog hebben landen diverse schulden van Duitsland kwijtgescholden⁶, waardoor dit land in staat was zich op te richten en zo uit te groeien tot een zeer sterke economie. Hoewel vooral bedoeld om onrechtmatig verkregen oorlogswinsten te zuiveren, vertoonde het bekende Tientje van Lieftinck, als een (gedeeltelijke) vorm van financiële gelijkmaker, ook eigenschappen van deze schone lei.

MONDIALE SCHULDENBERG

De mondiale schuldenberg is de afgelopen jaren gegroeid tot bijna 300 biljoen euro, is daarmee vrijwel verdubbeld ten opzichte van de periode voor de kredietcrisis van 2008, en bedraagt inmiddels zo'n 3½ maal het jaarlijkse verdiende wereldwijde inkomen⁷.

Global debt is fast approaching \$300 trillion

Source: IIF, BIS, IMF, National sources

Wie door de periodieke schommelingen heen kijkt, ontwaart een trend die steeds sterker omhoog lijkt te gaan. Het ligt dus in de lijn der verwachting dat er vanuit uiteenlopende hoeken steeds vaker oproepen worden gedaan om schulden kwijt te schelden. Soms met serieus te nemen analyses en onderbouwde scenario's, soms ook op basis van meer populistische motieven. Zo deden Europarlementariërs van linkse snit het afgelopen jaar voorstellen om staatschulden van lidstaten op de balans van de ECB kwijt te schelden⁸. Eigenlijk een aanmoediging voor deze landen om op dezelfde voet verder te kunnen gaan, waarbij de rekening in belangrijke mate in het noorden van Europa landt. De euro, in het leven geroepen als munt zonder land waarbij centrale politieke macht en begrotingsbeleid grotendeels ontbreken, is hierbij een splijtzwam. Sterke en zwakke landen zijn in een keurslijf geregen dat de economische dynamiek

van met name Zuid-Europa heeft aangetast.

De aanhoudend lage rente in combinatie met een stijgende inflatie heeft er ook voor gezorgd dat (naast het inzetten van spaargeld) er in toenemende mate geleend is om te kunnen investeren in aandelenmarkten, vastgoed en steeds vaker in cryptovaluta en andere exotische beleggingen. Ogenschijnlijk is er weinig risico, maar is er vaak wel een aantrekkelijk rendement en de aangegane leningen verliezen vanzelf hun waarde. Dit betreft niet alleen particulieren, het gaat ook om grote financiële partijen.

Een moderne economie, op kapitalistische leest geschoeid, heeft uiteraard behoefte aan financiële markten waar leningen mogelijk worden gemaakt. Gedurende lange tijd vond spaargeld zo zijn weg naar ondernemers die er mee in staat werden gesteld te investeren, en op deze wijze bij te dragen aan economische groei. Ook een overheid is in staat om hiermee (collectieve) in-

vesteringen te financieren, en een onverwachte economische crisis als de huidige het hoofd te kunnen bieden.

GEEN JUBELJAAR

Vanzelfsprekend is het een belangrijk principe in een fatsoenlijke rechtsstaat, waarop een gezonde economie moet kunnen steunen, dat zowel kredietverstrekkers als kredietnemers een redelijke afweging tussen rendement en risico kunnen maken, en dat er voor beide partijen een goede rechtsbescherming van hun belangen bestaat. Een situatie waarin schulden eigenlijk nooit meer worden afbetaald, of door aanhoudende inflatie vanzelf worden uitgehold, past niet in dit beeld. Temeer nu een toenemend aandeel in de schuldenberg tot stand komt door speculatief gedrag (niet gericht op het tot stand brengen van werkelijke economische waarde),

of zoals in het geval van overheden, door onverantwoorde uitgaven in combinatie met gebrek-kig economisch beleid. Zoals eerder beschreven zijn er wel degelijk situaties denkbaar waarin een vorm van kwijtschelding realistisch is. Het voert echter veel te ver om deze uitzonderingsgevallen op grote schaal van toepassing te verklaren op de huidige schuldenberg, dat zou doorgaans neerkomen op een beloning van slecht gedrag. Ook pensioenfondsen lopen klappen op wanneer schulden op grote schaal worden afgeschreven, omdat men daar (deels verplicht) in heeft geïnvesteerd. Voordat aanhoudende inflatie de kans waarneemt om deze taak de facto op zich te nemen, met alle negatieve consequenties voor de economie en de gewone man, is het dus zaak de ontwikkeling van de schuldenberg te keren!

NOTEN

- ¹ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiële-regelingen/overzicht-financiële-regelingen>
- ² Themabericht RaboResearch "Nederlandse coronasteun internationaal vergeleken", oktober 2020.
- ³ Verkenning naar toekomstopties en governance modellen door de Volksbank, Ministerie van Financiën, juli 2021.
- ⁴ Zie ondermeer The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe van Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz (New York 2015).
- ⁵ O.a. uiteengezet in de RaboResearch Special Modern Monetary Theory door Wim Boonstra, juli 2019
- ⁶ Overeenkomst nopens Duitse buitenlandse schulden, Londen, 27-02-1953, opgenomen in https://wetten.overheid.nl/BWBO0005325/1958-08-1/0/Verdrag_2/VerdragtekstIV/HoofdstukA/Structuurtekst
- ⁷ 'Mondiale schuldenberg bereikt recordniveau,' in Het Financieel Dagblad, 15 september 2021
- ⁸ https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0002-AM-002-011_NL.pdf
Amendement 9, ingediend door de fractie The Left n.a.v. de behandeling van het jaarverslag 2020 van de ECB.

Mensen die over enig historisch bewustzijn beschikken, weten zich weliswaar geworteld in het verleden, maar realiseren zich tevens dat er een onoverbrugbare afstand is tussen dat verleden en henzelf. Het recht om de geschiedenis te claimen voor je eigen gelijk, werkt vaak polariserend. Deze bijdrage gaat op zoek naar een omgang met het verleden die mensen samenbrengt.

Gerard van Rijswijk BA en Arjan Bassa BSc, respectievelijk bestuurslid politiek en meewerkend lid van de SGP-Jongeren

Tussen heden en verleden

Een historisch-filosofisch betoog over onze omgang met het verleden

Piet Hein, Prins Maurits, Churchill en Columbus maken, ondanks hun dood, nog herhaaldelijk deel uit van het publieke debat. Hun standbeelden worden beklad of omvergehaald en hun namen moeten volgens velen verdwijnen uit het straatbeeld. De afgelopen jaren is het nationale verleden regelmatig onderwerp geweest van een heftig en emotioneel debat rondom begrippen als "nationalisme", "identiteit" en "de publieke ruimte". Dit maatschappelijke debat lijkt te verkrampen tussen twee uitersten. Enerzijds zien we een groep burgers die wil dat de maat-

schappij radicaal afstand neemt van het verleden door excuses aan te bieden voor allerlei historische episodes en die de herinnering aan deze gebeurtenissen radicaal wil verbannen. Aan de andere kant van het spectrum zien we een bevolkingsgroep die reageert met een verheerlijking van "de vaderlandse geschiedenis". In dit artikel willen we beide uitersten vermijden en met *twee redenen* aantonen dat het debat over het verleden terughoudendheid vereist. Vanuit deze gedachten zullen we in het tweede gedeelte een aanzet geven over hoe het debat

rondom geschiedenis en de publieke ruimte juist een verbindende en helende rol kan spelen in onze samenleving.

VERVREEMDING EN VERVORMING

De eerste reden om terughoudend te zijn om te oordelen over het verleden komt voort uit een radicale “vreemdheid” van het verleden. Dit slaat direct terug op het verloop van de historische werkelijkheid (res gestae). Voorgaande generaties dachten, leefden, voelden en beseften anders dan wij. Voor ons kan het bos een voorbeeld zijn van natuurlijke schoonheid, maar de middeleeuwer bleef er het liefst zover mogelijk vandaan. L.P. Hartley (1895 – 1972), een Britse romancier vatte het samen als: *“The past is like a foreign country; they do things differently there.”*¹ Niet alles wat nu ongebruikelijk is, was toen daadwerkelijk raar of vreemd. Deze vervreemding naar het verleden maakt dat het onmogelijk is dat de 21ste eeuw normatief wordt voor mensen die eeuwen geleden leefden. Het zou immers vreemd zijn als we – *in extremis* gesteld – Willem van Oranje uit onze geschiedenisboeken weren, omdat hij zich nooit heeft uitgesproken tegen moderne misstanden.

De tweede reden om terughoudendheid te betrachten, betreft *vervorming* van het verleden door tijd. Onze studie van het verleden en de interpretatie daarvan (*historia rerum gestarum*) is beïnvloed door navolgende ontwikkelingen uit het verleden en allerlei hedendaagse ideeën. Daarom kunnen we historische gebeurtenissen en handelingen niet anders dan gemankeerd beoordelen omdat onze bril gekleurd is door de tijd. De geschiedenis zien *“wie es eigentlich gewesen”*² (Leopold von Ranke, 1795 – 1886) is dus onmogelijk. Waar wij achteraf oorzaak en gevolg kunnen begrijpen, is dat op het moment zelf maar zelden evident. Zo weten wij wat volgde uit de appeasementpolitiek³ van de jaren ‘30,

maar natuurlijk is ons beeld gekleurd door de gruwelijke massaslachtingen gedurende de Tweede Wereldoorlog. Daarom kunnen wij straten achter de Appeasement, *a posteriori*, mischien wel al te gemakkelijk veroordelen. De geschiedfilosoof Frank Ankersmit (1945) omschreef deze spanning als:⁴

Het moderne historische besef (...) is de erkenning van de discrepantie tussen onze intenties (het perspectief vanuit het verleden) en de (on)bedoelde gevolgen (die alleen zichtbaar vanuit het perspectief van het heden).

EEN NIEUWE VISIE OP HET VERLEDEN

In het aantonen en erkennen van de eigenheid en ongenaakbaarheid van het verleden schuilt tegelijkertijd het gevaar van moreel relativisme, waardoor zwarte bladzijdes uit het verleden niet langer veroordeeld kunnen worden. Alle interpretaties van het verleden dragen immers sporen van het heden. Dit betekent dat er geen absolute kennisgrond is die kan dienen als basis voor het oordelen over het verleden. De Amerikaanse filosoof Richard J. Bernstein (1932) onderschreef dit bange vermoeden met de term “Cartesian Anxiety”, vernoemd naar de filosofische vader van de twijfel, Descartes (1596 – 1650).⁵ Toch hoeft de eigenheid van het verleden ons niet verlamd achter te laten. De geschiedfilosoof Hans-Georg Gadamer (1900 – 2002) biedt in zijn boek *Wahrheit und Methode* (1960)⁶ een handreiking voor dit epistemologische probleem.

Vertrekt iedere interpretatie van het heden immers niet vanuit een zeker (historisch-empirisch) vooroordeel over datgene wat waargenomen wordt? Alléén als we de werkelijkheid via een vooroordeel interpreteren kunnen we onszelf vragen stellen als: wat laat dit perspectief mij zien? En waar zitten de blinde vlekken? Wat zijn mijn alternatieve interpretatiekaders?

Het Monument Nederlands-Indië is beklad met de leus 'Van Heutsz leeft! Stop alle vormen van racisme! Next stop: Coentunnel #BLM'. BEELD JAKOB VAN VLIET

Gadamer wil zeggen: onze relatie met het verleden is niet problematisch, zolang we deze verhouding slechts zien als vertrekpunt voor onze visie. Deze historisering van het subject,⁷ opent de mogelijkheid om het verleden te beoordelen en zo nodig ook te veroordelen. Deze (zelfkritische) houding sluit totaliserende objectiviteit uit, maar houdt het maatschappelijke debat over het verleden levend, relevant en actueel.

PUBLIEKE RUIMTE

De bovenstaande gedachten brengen ons bij de maatschappelijke vraag hoe het verleden en de publieke ruimte zich met elkaar verhouden. Onzes inziens moet deze vraag vooral worden opgevat als een identiteitsvraag: "welke kaders en structuren bepalen mijn voorgeschiedenis en bestaan?" Deze vraag is door het postmoderne denken ontkend en weggedrukt, maar het te-

rugkerende karakter ervan laat zien dat mensen en de samenleving behoefte hebben aan kennis van het verleden. Deze kennis kan fungeren als een maatschappelijk kompas voor de toekomst. De vraag naar de publieke ruimte moet dus niet uitsluitend individualistisch begrepen worden, maar veelmeer als een vraag vóór en ván de samenleving. Tenslotte is de publieke ruimte de ruimte waarin iedereen, het "wij" zich beweegt en oriënteert. Het antwoord op de vraag naar de plaatsing van het verleden in de *locus communis* kan grofweg twee – tegengestelde – richtingen op:

[1] De eerste richting is van *multiculturele* aard en wil alle culturen, historische narratieven en identiteiten een plekje geven in de publieke ruimte. Voorstanders van deze benadering beargumenteren dat "de Nederlandse identiteit"

niet bestaat en de klassieke lezing van het verleden incorrect is en daarom zou moeten plaatsmaken voor de meer persoonlijk-emotionele lezingen van allerlei subculturen. Deze neiging tot het uitwissen van het gezamenlijke verleden, houdt vaak weinig of geen rekening met de vervreemding en vervorming van het verleden. Daarnaast ontstaat er een fragmentarische waarheid van en visie op het verleden, wat onmogelijk kan functioneren als cement voor de samenleving.

[2] De tweede en onzes inziens wenselijke richting is van *nationaal-constructivistische* aard en beoogt een "wij" te construeren uit alle historische verhalen, mét de acceptatie dat het verleden niet moreel zuiver is. Deze visie kan een hecht fundament bieden voor het "samen leven". Allereerst is het hebben van een nationale identiteit cruciaal voor het functioneren van een samenleving, precies zoals het belangrijk is om dezelfde bouwtekening en hetzelfde doel te hebben bij de bouw van een huis. Alleen de erkenning dat we – ondanks allerlei verschillen – een fundamentele identiteit delen ten opzichte van een grondgebied en haar inwoners, maakt het voor ons mogelijk om samen te leven. Anders gezegd is een nationale identiteit de uitdrukkingvorm van datgene wat Nederlanders aan elkaar bindt en overbrugt het de (soms confronterende) verschillen. De Franse intellectueel Ernest Renan (1823 – 1892) vatte dit kernachtig samen toen hij stelde:⁸

Een natie veronderstelt dus een verleden, maar valt toch samen te vatten in het heden aan de hand van één enkel tastbaar feit: de instemming, het helder uitgedrukte verlangen om het gemeenschappelijke leven voort te zetten.

VERANTWOORDING SCHULDIG

Om als samenleving goed te kunnen functione-

ren is er dus een "wij" noodzakelijk. Dit wij vereist bij uitstek – en misschien zelfs uitsluitend – op het fundament van onze nationale geschiedenis. Standbeelden, tradities en symbolen daarvan moeten dan ook niet gezien worden als "hinderlijk", "ouderwets" of "onzuiver", maar hebben een cruciale functie in onze samenleving. Ze geven immers uitdrukking aan ons nationale "wij", zelfs als dat gepaard gaat met schade en schande. Ook de standbeelden van hen die in het verleden niet moreel zuiver waren, zijn onderdeel van dat nationale "wij" en dienen daarom in de publieke ruimte te blijven staan. Dit betekent echter niet dat het debat over onze nationale geschiedenis – en daarmee over de publieke ruimte – vermeden moet worden. Begrippen als "cultuur" en "identiteit" zijn immers voortdurend in beweging. Met het omverhalen van standbeelden en het doen verdwijnen van de namen uit de publieke ruimte ontnemen we onszelf juist de mogelijkheid om vragen te stellen over het "wij" en op die manier ruimte te bieden aan pijn uit het verleden.

Het is immers evident dat het zijn van een natie nu eenmaal verantwoordelijkheid en schuld met zich meebrengt. De Britse historicus John Tosh (1945) verwoordde dit als: "Een natie die zijn verleden niet onder ogen ziet in het heden, is misvormd (*orig. handicapped*) voor de toekomst."⁹ Het is daarom goed dat het maatschappelijke debat over onze nationale identiteit gepaard gaat met het debat over het afleggen van verantwoording over het verleden. Het doel van dit debat is echter nooit het maken van (vaak gemakkelijke) excuses voor historische gebeurtenissen van eeuwen geleden. De huidige jonge generatie kan niet verantwoordelijk gehouden worden voor datgene wat eeuwen geleden gebeurd is. Het maken van dergelijke excuses is selectief en polariserend en werpt daarmee een eerste hobbel op voor het vormen van een *locus*

Het Nationaal Monument op de Dam: symbool van eenheid tijdens dodenherdenking. Bron: ANP

communis. Niettemin dienen begrippen als “verantwoordelijkheid” en “schuld” serieus genomen en erkend te worden. Ze vormen de opdracht die onze nationale identiteit ons meegeeft: het voorkomen van herhaling van schandelijke passages. En om die opdracht te volbrengen hebben we juist onze standbeelden, tradities en symbolen nodig als spiegel voor reflectie op ons *eigen* handelen. Want geschiedenis dien je niet te vernielen, je dient je ertoe te verhouden.

CONCLUSIE

De balans opmakend, concluderen we dat het maatschappelijke debat over het verleden met terughoudendheid gevoerd moet worden. We moeten niet vervallen in een morele superioriteit, waarbij we onze eeuw als normatief zien

voor de volledige geschiedenis. Vervorming en vervreemding t.o.v. het verleden maken het vellen van een objectief oordeel immers onmogelijk. Ondanks de onoverbrugbare kloof met het verleden, is het echter wel noodzakelijk dat er een maatschappelijk debat wordt gevoerd over datgene wat geschied is. Dit debat kan grofweg twee kanten op. Of we kiezen voor de *multiculturele* benadering en verzanden in een oneindige strijd tussen subculturen die ten koste van het “samen leven” een plaats in de publieke ruimte willen bemachtigen. Of we kiezen voor de *nationaal-constructivistische* benadering die juist verbindend is voor de samenleving. We construeren dan het noodzakelijke nationale “wij” mét de acceptatie dat het verleden niet moreel zuiver is geweest. Standbeelden en symbolen zijn in deze visie veeleer een publieke spie-

gel tot zelfreflectie dan objecten van een "dominante cultuur". Op deze manier wordt de publieke ruimte niet polariserend, maar helend en verbindend.

BESLUIT

Tenslotte moeten we niet vergeten dat wij primair zullen geoordeeld worden naar onze eigen daden. Voordat we over het verleden (ver)oordelen, dienen we daarom eerst te reflecteren en zo nodig reageren op onze eigen tijd en handelen. Blijkt dan niet dat we onze handen vol hebben aan onszelf? Onze maatschappij laat op ver-

schillende manieren zien het niet zo nauw te nemen met de beschermwaardigheid van het (kwetsbare, hulpbehoevende of eenzame) leven: zowel abortus en euthanasie zijn gelegaliseerd. Daarnaast maken we gebruik van kindsleven in de kleding- en mijnindustrie en laat de ongebreidelde consumptie van het Westen de schepping verminkt achter. Het is daarmee de grote vraag of onze tijd er beter vanaf komt dan het verleden. Maakt passiviteit ons tenslotte niet medeplichtig? De grote vraag die de discussie om de publieke ruimte ons stelt is dan ook: zou uw, jouw en ons standbeeld blijven staan?

NOTEN

¹ L.P. Hartley, *The Go-Between* (Londen 1958), p. 7.

² Leopold von Ranke, *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535* (Berlin 1824), p. 423.

³ Paul Kennedy definieert Appeasementpolitiek als: "het beleid tot het oplossen van internationale ruzies door het accepteren en te voldoen aan grieven van een andere partij door middel van rationele onderhandelingen en compromissen, waardoor een gewapend conflict vermeden kan worden dat mogelijk duur, bloedig en gevaarlijk zou kunnen zijn." Eigen vertaling: Paul M. Kennedy, *Strategy and Diplomacy, 1870-1945: Eight Studies* (Londen 1983).

⁴ Frank Ankersmit, *De sublieme historische ervaring* (Groningen 2007), p. 394.

⁵ J.L. Bineham, 'Against Common Sense: Avoiding Cartesian Anxiety' in: *Philosophy & Rhetoric*, 24 (1991) 2, 159-163.

⁶ H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode* (Tübingen 1960).

⁷ Met de historisering van het subject bedoelt Gadamer de erkenning dat we als mens (subject) onderdeel uitmaken van ons onderzoeksobject, het verleden.

⁸ E. Renan, *Lettre à M. Strauss*, (Parijs 1870), pp. 644-645, eigen vertaling.

⁹ J. Tosh, *The Pursuit of History*, (Londen 2015), p. 28, eigen vertaling.

Wie meer wil weten over de zondebok en haar werking in onze cultuur en samenleving, kan niet om het denken heen van René Girard [1923-2015]. Deze literatuurwetenschapper onderzocht allerlei mythologieën en bracht zo aan de oppervlakte dat elke samenleving op een oorspronkelijke daad van geweld teruggaat: het offeren van de zondebok. In onze samenleving wordt geweld veroordeeld en slachtofferzorg aangeprezen. Maar ook hier schuilt meer dan een addertje onder het gras.

drs. Jan Schippers, redactielid

Oeroude zondebok en moderne slachtofferzorg

In de loop der jaren heeft Girard stap voor stap zijn 'theorie' ontwikkeld, met telkens een aanpassing, uitbouw of verdieping. Binnen het korte bestek van deze bijdrage is het ondoenlijk om deze academische zoektocht weer te geven. Daarom een schets op hoofdlijnen.¹

HET ZONDEBOKMECHANISME

Volgens Girard vertonen mensen altijd en overal de ingebakken neiging om geweld tegen elkaar te gebruiken omdat ze dezelfde dingen bege-

ren. Hiervoor muntte Girard het begrip 'mimetische begeerte': mensen bootsen anderen na in hetgeen zij zelf begeren. Een belangrijk uitgangspunt van Girard vormt een uitspraak van de wijsgeer Aristoteles: *De mens verschilt daarin van de andere wezens dat hij de meeste aanleg heeft om [...] na te doen.* [Poetica, 48b7) Immers, waar mensen met elkaar in groepsverband of binnen een gemeenschap, bijvoorbeeld een natiestaat, samenleven, letten ze op elkaar en willen ze vaak en graag precies datgene heb-

ben wat anderen al hebben. De onderlinge begeerte van verschillende mensen richt zich dus op hetzelfde. Dat kan een vrouw zijn, een stuk land, of wat dan ook. Het object van begeerte doet er op een gegeven moment niet meer toe.

Als gevolg van de onderlinge rivaliteit en afgunst binnen een groep of gemeenschap ontbrandt er strijd die met geweld gepaard gaat. Eerst tussen enkele mensen, maar het geweld slaat al gauw over naar andere leden van de groep. Het heeft een besmettelijke werking, zo laat Girard zien, waardoor de hele groep in een geweldspiraal belandt. De spanningen en conflicten binnen de gemeenschap lopen zo hoog op dat er niet meer mee valt te leven. Het voortbestaan van de groep als geheel komt erdoor op het spel te staan.

Hoe wendt een groep deze dreigende zelf-destructie van zich af? Girard beschrijft dat op het hoogtepunt van het wanordelijke geweld zich soms de situatie voordoet dat alle agressie en woede zich plotseling op één persoon richt. Vaak iemand die op een bepaalde manier of door bepaalde (uiterlijke) kenmerken afwijkt van de rest van de groep. Die persoon is aan te duiden als de zondebok. De sterke interne verdeeldheid die er eerst was, maakt vrij plotseling plaats voor een onvermoede eensgezindheid over de schuld van deze onschuldige. De ondraaglijke interne spanning ontaardt zich doordat de zondebok uit de groep wordt verwijderd, vaak door deze te doden. Zodra de zondebok is uitgestoten is de intense ruzie plotsklaps voorbij en de orde in de gemeenschap hersteld.

GRONDPATROON

Girard ziet een grondpatroon in de lotgevallen van de mensheid, waarvan de meeste mensen zich niet eens of slechts amper bewust zijn. Zo'n grondpatroon is het hiervoor weergegeven 'oer-gebeuren': het offeren van de zondebok. Vol-

De ondraaglijke interne spanning ontaardt zich doordat de zondebok uit de groep wordt verwijderd, vaak door deze te doden.

gens Girard vormt het de grondslag van de menselijke cultuur en religie. De zondebok wordt gesacraliseerd, oftewel vergoddelijkt. Dat klinkt merkwaardig en tegenstrijdig, omdat die zondebok eerst de schuld kreeg van alle wanorde, strijd en onenigheid. Maar het wordt vervolgens begrijpelijk omdat diezelfde zondebok op een wonderbaarlijke manier ervoor heeft gezorgd dat de eenheid in de gemeenschap is hersteld en zo het fundament van de orde (be)vestigt.² De zondebok heeft dus ook een belangrijke functie voor de groep.

Hoe kwam Girard dit grondpatroon op het spoor? Als literatuurwetenschapper heeft Girard een veelheid aan mythen bestudeerd van zeer verschillende volkeren. In de mythen die over het ontstaan van de mensheid gaan, kwam Girard herhaaldelijk dezelfde elementen tegen die alle betrekking hebben op een oorspronkelijke daad van geweld. Gecombineerd met andere historische en antropologische inzichten komt Girard tot zijn stelling dat elke cultuur een gewelddadige oorsprong heeft. In de mythen en oerverhalen wordt dit overigens nooit expliciet, maar vaak op een verhullende wijze weergegeven. Het valt Girard verder op dat het oorspronkelijke geweld van de moord op de zondebok in latere weergaven van de mythes in steeds meer bedekte termen wordt beschreven. Dit komt volgens Girard doordat er in de mythologie, religie en filosofie steeds krachten aan het werk zijn om de gewelddadige oorsprong van de cultuur te verhullen.³

Heel scherp verwijt hij christenen dat zij de Bijbel te weinig begrepen hebben. Veel christenen zitten volgens Girard nog steeds gevangen in het heidense offer-denken.

ONTMASKERING VAN HET MECHANISME

Een grote uitzondering op deze verhulling is in de Bijbel te vinden. Want het zondebokmechanisme wordt in de joodse en christelijke overlevering van het Oude en Nieuwe Testament juist onthuld, sterker: ontmaskerd. Het geweld wordt in de Bijbel niet toegedekt met de mantel der liefde, maar tot op het bot doorzien en aan de kaak gesteld.

In het Oude Testament keren vele mythische motieven terug volgens Girard, maar er is een groot verschil. Want de Bijbelse geschiedenissen worden niet verteld vanuit het perspectief van de daders of vervolgers, maar vanuit dat van de slachtoffers. De geschiedenis van Kain en Abel licht een eerste tip van de sluier op (Genesis 4). Abel is onschuldig, maar wordt door zijn broer Kaïn gedood uit jaloezie. Verderop in het boek Genesis figureert Jozef als de zondebok (Genesis 37 e.v.). Zijn broers kunnen hem – het lievelingetje van hun vader – niet uitstaan en verkopen hem als slaaf aan handelaren die naar Egypte reizen. Als Jozef later niet ingaat op de avances van de vrouw van zijn heer Potifar, beschuldigt zij hem van de weeromstuit van aanranding. Maar voor de Bijbellezers is het zonneklaar dat Jozef onschuldig is. Toch moet Jozef de gevangenis in. Pas later komt er een gunstige keer in zijn leven. Tegenover zijn broers zegt Jozef daarover later dat in hetgeen zij ten kwade hadden bedacht, God dat ten goede heeft gekeerd (Genesis 50:20).

VAN ZONDEBOK NAAR LAM GODS

Bij de uitleg van het Oude Testament heeft de christelijke kerk Abel, Jozef en andere 'zondebokken', zoals bijvoorbeeld de richter Simson met z'n onaangepaste gedrag, juist aangemerkt als voorafschaduwingen of typen van Christus. In Jezus' nederige geboorte, liggend in de kribbe waar de offerlammeren dagelijks uit eten, in Zijn omwandeling op aarde, in Zijn gehoorzaamheid aan de Vader, in Zijn wondertekenen en heilende daden van herstel, in Zijn scherpe woorden aan het adres van de traditionele religieuze leiders, in Zijn onthullende gelijkenissen, maar ver boven dit alles uit in Zijn veroordeling door middel van een schijnproces en de smadelijke kruisdood die erop volgde, toont Jezus Christus de zondebok bij uitstek te zijn. Johannes de Doper noemt Hem echter geen zondebok, maar wijst Hem aan als het Lam Gods dat de zonden der wereld wegdraagt (Johannes 1:29). Een zinspel op de bok die bij het ritueel op Yom Kippoor, de Grote Verzoendag, de woestijn in werd gestuurd (Leviticus 16:21).

Terwijl Pontius Pilatus tijdens het slordige schijnproces bij herhaling vaststelt dat hij geen schuld in Jezus vindt, roept de menigte dat Hij hoe dan ook aan het kruis moet. De religieuze machthebbers manipuleren en chanteren Pilatus: als hij de vriend van de keizer wil blijven, kan hij maar beter eieren voor z'n geld kiezen, dus Bar-Abbas (=zoon van de vader) vrij laten en Jezus (de Zoon des Vaders) uitleveren. Had de hogepriester Kajafas immers niet gezegd dat het beter zou zijn dat er een mens voor het volk sterft, zodat niet het hele volk ten onder zou gaan? (Johannes 11:50). Girard betoogt dat Jezus door onschuldig te lijden en de bittere kruisdood te ondergaan, heeft onthuld 'wat vanaf de grondlegging der wereld verborgen was geweest' (Mattheüs 13:35).⁴ Later schrijft Paulus dat Jezus aan het

kruis de machten openlijk te schande heeft gemaakt (Kolossenzen 2:15).

Volgens Girard maakt de onthullende boodschap van het Evangelie het voortaan ongeloofwaardig om voetstoots uit te gaan van de schuldigheid van de slachtoffers. Een christenmens die het Evangelie goed verstaat, en toch onschuldigen voor schuldig verklaart, moet daar wel gewetenswroeging van krijgen. Girard toont zich echter kritisch over de christelijke kerk: maar al te vaak heeft de christenheid zich immers mee laten voeren in de leugenachtige (voor-christelijke) offercultus. Heel scherp verwijt hij christenen dat zij de Bijbel te weinig begrepen hebben. Veel christenen zitten volgens Girard nog steeds gevangen in het heidense offer-denken. Heeft hij hierin ongelijk? Ik meen helaas van niet, want hoe zou het anders komen dat het antisemitisme welig tierde in Europa, en nog tiert tot in onze dagen toe? En waarom wordt er bij intermenselijke conflicten, zowel in de politiek, in het bedrijf en tot in de kerkelijke gemeente toe soms 'met blinde ijver' gezocht naar een (hoofd)schuldige? Pas als die het veld ruimt, kan de rust in de tent weerkeren – zo is de veronderstelling. Op een vlijmscherpe manier laat Girard zien dat het zo wel vaak is gegaan en vaak nog steeds zo gaat, maar dat het daarbij in feite om een oeroud relict gaat uit voorchristelijke tijden. De zonde kleeft ons aan. We komen er niet los van. En dat geldt christen en heiden beide.

SCHULDIGE ONSCHULDIGEN

Net zoals het te simplistisch en vooral onjuist was om de joden in de veertiende eeuw ervan te beschuldigen dat zij de veroorzakers waren van de pest,⁵ zo kun je vandaag de dag bezwaarlijk bepaalde groepen of personen de schuld geven van de misère van de hedendaagse samenleving, van de problemen die de eigen groep er-

De zonde kleeft ons aan.
We komen er niet los van.
En dat geldt christen en
heiden beide.

vaart of wanneer iemands persoonlijke belangen worden geschaad.

- Zo zijn moslims niet dé veroorzakers van de integratieproblemen in onze samenleving, maar komt dat met name door de naïeve multiculturele benadering van beleidsmakers en politici die dominant was in de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw.
- Zo zijn ongevaccineerden niet dé veroorzakers van de oplopende besmettingen dit najaar, maar komt dat doordat heel veel Nederlanders zich niet aan de basisregels houden van afstand in acht nemen, handen wassen en bij klachten thuisblijven en testen;
- Zo is de staat Israël niet dé hoofdschuldige van de gewelddadige conflicten in het nabije oosten, maar spelen Palestijnse autoriteiten op z'n minst een bedenkelijke rol bij het in stand houden van het slepende conflict;
- Zo is het racisme van blanke westerlingen niet dé oorzaak van achterstanden bij en discriminatie van niet-westerse allochtonen in onze samenleving;
- Zo is de gangbare heteronormativiteit niet dé oorzaak van discriminatie van homo's en miskenning van de problematiek die mensen met genderdysforie ondervinden.

Bovenstaande opsomming zou gemakkelijk met meer voorbeelden aan te vullen zijn. Er is een veelheid aan zondebokken in onze cultuur. Vaak zien we die scherp als we de opvattingen of het handelen van anderen onder de loep nemen. De zondebokken die in ons eigen denken en doen figureren, zitten meestal in de 'dode hoek'. Het

Ook al kent onze samenleving geen regelmatig terugkerend gewelddadig ritueel meer ter uitbanning van de zondebok en is de politiek correcte norm dat geweld 'not done' is, wil dat zeker niet zeggen dat in onze maatschappij veel minder geweld voorkomt, laat staan dat deze geweldloos zou zijn.

is daarom uiterst zinvol om kennis te nemen van de inzichten van Girard.

SLACHTOFFERZORG

Ook al kent onze samenleving geen regelmatig terugkerend gewelddadig ritueel meer ter uitbanning van de zondebok en is de politiek correcte norm dat geweld 'not done' is, wil dat zeker niet zeggen dat in onze maatschappij veel minder geweld voorkomt, laat staan dat deze geweldloos zou zijn. Het uiten van woede en toorn in het openbaar is niet acceptabel, maar het is zeer waarschijnlijk dat mensen hun boosheid buiten het zicht op een ander moment en op een andere plaats afreageren op een ander onschuldig slachtoffer. Het fenomeen huiselijk geweld is erg hardnekkig en verdient zondermeer de aandacht van de SGP. Ook al zijn veel zondebokken vandaag de dag moeilijker zichtbaar voor iedereen, ze zijn er nog steeds.

Intussen wordt er veel meer aandacht gevraagd voor de schier talloze slachtoffers van al dan niet vermeende discriminatie die zich in allerlei vormen voordoet, van politieke, raciale, etnische, religieuze tot genderdiscriminatie. Onmiskenbaar komt deze discriminatie voor en bestrijding

ervan is en blijft nodig. Hulp aan slachtoffers ook. Wel dienen we ervoor te waken dat deze aandacht voor slachtoffers het vehikel wordt voor een breder politiek streven, dat gepaard gaat met de suggestie dat religieuzen in het algemeen en christenen in het bijzonder onvoldoende oog hebben voor deze slachtoffers en bovendien zelf bijdragen aan de instandhouding van allerlei vormen van discriminatie. Een voorbeeld. De vrije seksuele moraal zou de vrouw bevrijden uit de beklemmende kluisters van huwelijk en gezin, maar die nieuw verworven vrijheid blijkt op een illusie uit te lopen, zoals blijkt uit de toegenomen handel in vrouwen als seks-slaven, de commerciële exploitatie van vrouwen als 'modellen' in menige reclame-uiting en de praktijk van seriële monogamie die mannen zich veroorloven door om de zoveel jaar een nieuwe relatie met een (nog) jongere vrouw aan te gaan en hun vorige relatie te verbreken. Aandacht voor vrouwen die het slachtoffer worden van onderdrukkingsmechanismen is zondermeer terecht, maar zolang de goede christelijke moraal daarbij onterecht als veroorzaker wordt aangemerkt, heeft het veel weg van dweilen bij een geopende waterkraan.

KARIKATUUR

De moderne zorg voor slachtoffers die zich na de Tweede Wereldoorlog breed maakt in de westerse maatschappij is volgens René Girard een omkering van het verwijt dat de filosoof Friedrich Nietzsche maakte aan het adres van christenen.⁶ Volgens de 'filosoof met de hamer' had de christelijke kerk veel te veel oog voor het kwetsbare, voor de mens in de verdrukking, voor de zorg aan slachtoffers. Op grond van onder meer Mattheüs 25 zagen christenen die zorg als hun roeping. En vooral om die reden verafschuwde Nietzsche de christelijke godsdienst op een hartgrondige manier. Voor haar

voortbestaan is de mensheid volgens Nietzsche gebaat bij het voorrang geven aan de sterkere mens, de *Übermensch* met zijn *Wille zur Macht*. Niemand minder dan Adolf Hitler had dit goed in zijn oren geknoopt. Girard stelt dat het geestelijk doel van het nationaalsocialisme was om eerst Duitsland en daarna Europa te ontdoen van de roeping waaraan haar religieuze overlevering haar houdt, namelijk de zorg voor de slachtoffers.⁷

De waanzinnige onderneming van Hitler en zijn trawanten is op een faliekante mislukking uitgelopen. In plaats van de slachtoffers te smoren, heeft ze de slachtofferzorg juist bevorderd. Maar dan op een volledig perverse manier door er een karikatuur van te maken, aldus Girard.⁸ Terwijl de waarde van de christelijke godsdienst in onze cultuur wordt miskend, is de zorg voor de slachtoffers levendiger dan ooit. Daarbij bieden de humanistische en christelijke tradities tegen elkaar op: wie levert de beste zorg voor de 'ware slachtoffers'? En uiteraard ontstaat er een dispuut over de vraag wie de echte slachtoffers zijn. Bij abortus bijvoorbeeld: gaat het om de moeder die zich voor haar 'ongeplande' kind moet opofferen? Of gaat het om de ongeboren kinderen die ten prooi vallen aan het hedendaagse hedonisme? Door zo tegen elkaar op te bieden, gaat de slachtofferzorg alles domineren en ontstaat een ware slachtoffercultus. Dit noemt Girard trefzeker een karikatuurale overdrijving van een pseudo-christendom dat probeert te ontsnappen aan zijn joods-christelijke wortels door de slachtofferzorg in antichristelijke zin op de spits te drijven.⁹ In een poging de slachtofferzorg door christenen te overtroeven, wordt daarbij op vileine wijze de geloofwaardigheid van de slachtofferzorg bij christenen betwist. Een voorbeeld hiervan is dat de bezwaren van christenen tegen de 'voltooid leven'-regeling van D66 worden weggezet als 'levens op-

Door zo tegen elkaar op te bieden, gaat de slachtofferzorg alles domineren en ontstaat een ware slachtoffercultus.

rekken' en 'zinloos lijden verlengen'. Evenzo, wanneer christelijke mannen zich uitspreken tegen abortus, is het suggestieve verwijt dat hun eigenlijke motief is dat zij vrouwen hun rechten willen ontnemen. In de genderdiscussie toont zich eenzelfde patroon: christenen zijn tegen de opheffing van het verschil tussen de geslachten en hebben daardoor een blinde vlek voor het lijden van de slachtoffers van de dominante heteronormativiteit, zoals transgender personen en anderen met een bijzondere genderidentiteit.

TIEN GEBODEN ALS HINDERNISSEN?

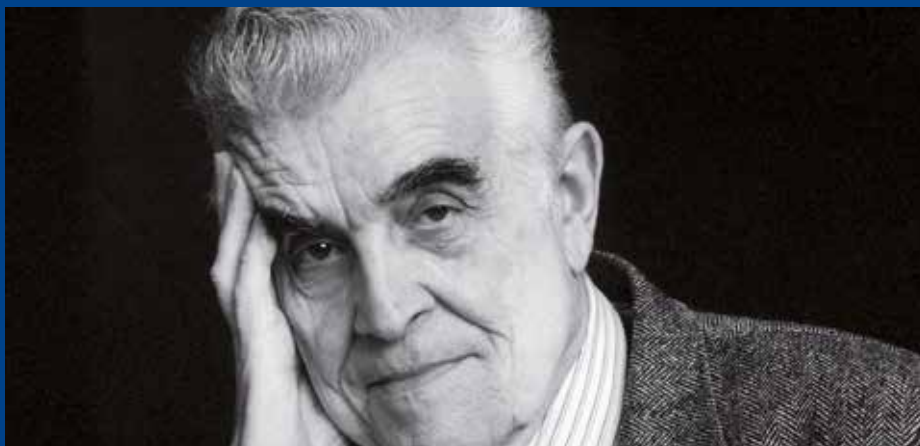
Met deze manier van argumenteren willen pleitbezorgers van de libertijnse moraal benadrukken dat het christendom wel vrede, liefde en verdraagzaamheid belooft, maar die heus niet zal geven. De heilzaamheid van de Tien Geboden en de deugdelijkheid van de christelijke moraal worden sterk betwist, zo niet voorgesteld als instrumenten van onderdrukking, vervolging, geweld en onverdraagzaamheid. Christenen die vasthouden aan het gezag van de Bijbel zouden het ware geluk van mensen in de weg staan. Als mensen echt ruimte willen krijgen voor onbeperkt genieten, dan moeten eerst alle Bijbelse ordinanties uit de weg worden geruimd. Wat staat christenen in deze situatie te doen? Kunnen we tegen deze massieve seculiere stroom oproeien? Dat lijkt onbegonnen werk. En dat is het ook als we de kracht en motivatie voor verzet tegen de geest van deze eeuw alleen aan

onzelf zouden ontlennen. Hierin hebben we voor alles de leiding en de kracht van Gods Heilige Geest nodig. Hij ontmaskert het onheilige en zondige streven, niet alleen bij anderen, maar ook bij onszelf. Hij overtuigt de mensheid van zonde, gerechtigheid en oordeel (Johannes 16:7-11). Laten we daarom allereerst onszelf toetsen. Dat maakt ons bescheiden en mild naar anderen toe.

Tegelijk is het zaak om de goede geboden van God niet als juridische of moralistische regels te hanteren, maar veeleer voor het voetlicht te brengen als robuuste ringen die de humaniteit beschermen, als heldere lichtkringen die de ruimte markeren voor de mens waarbinnen hij als mens kan leven en als duidelijke richtingwijzers voor de goede, rechtvaardige manier van samenleven, met het oog op het welzijn van mensen en de vrede in de maatschappij.

Over René Girard

René Girard werd in 1923 in Avignon geboren en studeerde geschiedenis aan de Ecole des Chartes te Parijs. Vanaf 1947 woonde hij in de Verenigde Staten. Hij promoveerde op een onderzoek naar de Amerikaanse publieke opinie over Frankrijk in de jaren 1940-1943. Hij werkte vervolgens aan verschillende universiteiten in Amerika, waaronder de John Hopkins University te Baltimore en de Stanford University in Californië. In 1985 ontving hij een eredoctoraat van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Girard groeide op in een katholiek gezin, maar was na zijn jeugd langere tijd vervreemd geraakt van het christelijk geloof. In de jaren 60 kwam hij tot inkeer. In zijn publicaties toont hij gaandeweg een apologeet te zijn van het christelijk geloof, al bewaart hij tegelijk enige kritische, academische distantie. Diverse boeken van hem zijn vertaald in het Nederlands, waaronder *De Zondebok* (1986), *De romantische leugen en de romaneske waarheid* (1986), *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was* (1990) en *Ik zie Satan vallen als een bliksem* (2000).

NOTEN

- ¹ Hierbij heb ik gebruik gemaakt van het nawoord 'Het werk van René Girard' door prof. dr. J.M.M. de Valk in: René Girard, *De zondebok* (Kampen/Kapellen 1988), pp. 251-256.
- ² Hans Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht* (Rotterdam 2010), p. 604.
- ³ Achterhuis, o.c., p. 605.
- ⁴ Vgl. Achterhuis, o.c., p. 607.
- ⁵ René Girard begint zijn boek *De zondebok* met de bespreking van een passage over de Joden in een gedicht van de Franse dichter Guillaume de Machaut uit de 14e eeuw getiteld *Jugement du Roy de Navarre*. Omdat de Joden ervan beschuldigd werden het water te hebben vergiftigd werden ze vervolgd en ter dood gebracht.
- ⁶ René Girard, *Ik zie Satan vallen als een bliksem* (Kampen/Kapellen 2000), pp. 170-172.
- ⁷ Girard, o.c., p. 168.
- ⁸ Girard, o.c., p. 173.
- ⁹ Girard, o.c., p. 176.

In hoeverre maakte Abraham zich schuldig aan geweld toen hij zich bereid toonde zijn zoon Izaäk te offeren op de berg Moria? En Izaäk zelf, door zichzelf te laten offeren voor de goede zaak? En wat als je de schuld krijgt van iets dat je niet gedaan hebt, zoals Joden sinds de opkomst van het moderne antisemitisme? Dienden zij niet gewoon als zondebok voor collectieve frustraties? En zien we iets dergelijks ook in een samenleving die ten prooi lijkt te vallen aan tribalisering, zoals de onze? Allemaal vragen die in onderstaande publicaties aan bod komen.

Dr. Hans van de Breevaart

De zoektocht naar zondebokken, en wat daartegen te doen

Antisemitisme
Hannah Arendt

Uitgave van Boom te
Amsterdam, 2021; 280 blz.;
€ 29,90.

Wie heeft er nog nooit van Hannah Arendt gehoord? De Joodse filosoof (1906-1975) die, geboren in Duitsland, na een korte gevangenschap aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, via Oost-Europa wist te ontsnappen naar Frankrijk, om vandaaruit de wijk te nemen naar de Verenigde Staten. En die het daar uiteindelijk zou brengen tot aanstellingen aan de universiteiten van respectievelijk Chicago en New York.

Haar werk is op dit moment populair in Nederland. Aan de lopende band verschijnen er werken van haar in vertaling. En deze vinden allerwegen gretig aftrek.

Hoe komt dat? En heeft Arendt ook echt werkelijk iets te

zeggen dat de moeite waard is?

Van het onlangs verschenen *Antisemitisme* kan die laatste vraag zondermeer bevestigend beantwoord worden. Het boek is het eerste deel van een groter werk over de oorsprong van het totalitarisme dat vlak na de Tweede Oorlog het licht zag. Van dat werk verscheen eerder bij Uitgeverij Boom al het tweede deel in vertaling onder de titel *Totalitarisme* (2017). Het is te hopen dat ook het derde deel, *Imperialisme*, spoedig verschijnt.

Uiteraard gaat het boek niet over recente uitingen van antisemitisme wereldwijd. Het ging Arendt om begrip voor de oorsprong van het totalitarisme, waarvan het antisemitisme volgens haar een onlosmakelijk onderdeel vormde. En die oorsprong zag zij gelegen in de negentiende eeuw. Het is niettemin de moeite waard de huidige ontwikkelingen ook met haar ideeën over antisemitisme in het achterhoofd te bezien. En daarin is misschien ook wel het antwoord op mijn eerste vraag gelegen, namelijk hoe het komt dat zij zo populair is op dit moment.

Arendt ziet het antisemitisme als een uiting van een totalitaire en, vooral, imperialistische politieke ideologie. Deze drie elementen – antisemitisme, totalitarisme en imperialisme – worden in de media vaak geassocieerd met sterke leiders. En toevallig zien we de fascinatie voor sterk leiderschap in de huidige tijd toenemen.

Drie observaties van Arendt wil ik in dit verband noemen. Allereerst stelt ze dat er een fundamenteel verschil is tussen het klassieke anti-judaïsme en het huidige antisemitisme. Terwijl het eerste uitging van verschillen in geloofsovertuiging, heeft het laatste een duidelijk raciale insteek. Terwijl het in het eerste geval een conflict betrof op het religieuze vlak, kwam het laatste een product van totalitaire politieke ideologieën. Terwijl het eerste vooral christelijk geïnspireerd was, is bij het laatste sprake van een nadrukkelijke uiting van de moderniteit. Zo bezien zien we het antisemitisme pas opkomen na de Franse Revolutie en zich met name manifesteren in Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie.

In de tweede plaats ageert Arendt tegen de volgens haar al te haastige vereenzelviging van traditioneel nationalisme en antisemitisme. De feiten willen, zo stelt ze met na-

druk, dat de groei van het antisemitisme recht evenredig was aan het verval van het nationalisme en precies zijn hoogtepunt bereikte op het moment dat het Europese systeem van natiestaten en zijn labiele machtsevenwicht ineens stortte. In plaats daarvan waren het de imperialistisch ingestelde nationalist in Frankrijk en, later, Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie die uitgesproken antisemitisch waren. Hun nationalisme streefde naar supranationale hegemonie. Het is juist in handen van ideologieën die gedreven worden door een dergelijke ambitie dat antisemitisme verwordt tot een zondebokmechanisme. Dat verklaart volgens haar ook het feit dat juist de fictieve *Protocollen van de Wijzen van Sion* zo'n grote rol hebben gespeeld in het moderne antisemitisme. Hierin werden de Joden namelijk voorgesteld als een volk dat in het geheim uit was op wereldheerschappij. Als zodanig zouden ze een volkselement vormen dat per definitie vijandig stond tegenover de machtsaanspraken van totalitair-imperialistische mogendheden zelf.

Het merkwaardige is nu – een derde stelling van Arendt die in dit verband aandacht verdient – dat bijvoorbeeld ten tijde van de beruchte Dreyfus-affaire, Joden in Frankrijk niet langer een machtsfactor van belang waren. Op een dergelijk moment treedt het zogenaamde zondebokmechanisme in werking, zo stelt Arendt. Een groep die zichzelf niet kan verweren wordt verantwoordelijk gehouden voor alle problemen in een samenleving – ook al heeft ze er feitelijk niets mee van doen. Precies dezelfde observatie die we later terug zien komen in het werk van de Frans-Amerikaanse antropoloog René Girard (zie voor meer details de bijdrage Bezinning van Jan Schippers in dit themanummer). Volgens beiden dient dit mechanisme ertoe om het volk te verenigen en alle schuldgevoel of twijfel aan de goede zaak waarvoor zij onder leiding van haar leiders strijdt, te projecteren op een bepaalde maatschappelijke groep en deze daarvoor verantwoordelijk te houden door haar te offeren.

Deze drie punten (en nog meer) zijn gebaseerd op nauwkeurige observatie en analyse van de opkomst van het antisemitisme in het Europa van de negentiende eeuw. Of ze kloppen met de observaties die sindsdien zijn op-

gedaan, valt te bezien. Zelf zag ze haar stellingen in ieder geval bevestigd in de wijze waarop Duitsland en de Sovjet-Unie in haar tijd omgingen met Joden. Voor onszelf zou het goed zijn na te gaan of er inderdaad een principieel verschil zit tussen het oude anti-judaïsme en het moderne antisemitisme. Laat de retoriek van christelijke leidslieden gedurende de late negentiende en in ieder geval de eerste helft van de twintigste eeuw niet zien dat

beide benaderingen van 'het Joodse probleem' regelmatig naadloos in elkaar overliepen?

Hoe dat ook zij, als poging om niet alleen maar te weeklagen en veroordelen, zoals Arendt zelf opmerkt, maar om ook te begrijpen wat op het eerste en zelfs op het tweede gezicht gewoonweg verbijsterend leek, is deze studie onverminderd relevant. Daarom ook van harte ter lezing en overdenking aanbevolen.

Tegen de tribalisering. De terugkeer van de stammencultuur in de moderne wereld.

Ton Nijhof (red.)

Uitgave van Contour te
Soesterberg, 2021; 210 blz.;
€ 19,95.

Deze bundel is allereerst bedoeld als inventarisatie van een maatschappelijk probleem. Wat de verzamelde auteurs waarnemen is de opkomst van een cultuur waarin mensen hun identiteit primair ontleen aan de groep waarvan zij deel uitmaken. En dat, zonder zich nog rekenschap te geven van het feit dat zij deel zijn van een groter geheel, inclusief het politieke normen- en waardenpatroon dat onontbeerlijk is voor vreedzaam samenleven. Om aan te geven waar het misgaat, maakt redacteur en publicist Ton Nijhof in zijn inleiding gebruik van de metafoor 'verkeer'. Om daaraan veilig deel te nemen moet je je aan een complex geheel van verkeersregels houden. Dat gaat meestal niet vanzelf. Vandaar dat er veel aandacht in opvoeding en onderwijs besteed wordt aan kennismaking met die regels. En voor het besturen van bepaalde voertuigen moet je zelfs een rijbewijs halen voordat je aan het verkeer mag deelnemen. Betekenen die regels een inbreuk op je persoonlijke vrijheid? Zeker niet, integendeel. Ze maken veilig deelnemen aan het verkeer juist mogelijk. De regels bepalen niet van welke geloofsover-

tuiging, politieke voorkeur, sekse, seksuele oriëntatie, ras of wat dan ook je moet zijn om auto te rijden. En bij overtreding van de verkeersregels, krijgt iedere deelnemer in principe dezelfde straf, ongeacht diens macht, status of invloed.

Aan dat politieke model wordt de laatste tijd steeds vaker gemorrelt. En, doordenkend op de metafoor van Nijhof, er zijn tegenwoordig individuen die menen met een beroep op hun groepsidentiteit recht te hebben op een voorkeursbehandeling in het maatschappelijke verkeer. Denk aan bepaalde groepen vrouwen, lhbt-ers en allochtonen. In die volgorde bovendien. Want wanneer er sprake is van een belangenconflict, dan hebben lhbt-ers voorrang op vrouwen, en allochtonen op hun beurt weer voorrang op zowel lhbt-ers en vrouwen.

En iedereen die dergelijke voorrangsregels aan de kaak durft stellen, loopt het risico zijn of haar rijbewijs te verliezen of zelfs geheel van verkeersdeelname te worden uitgesloten. Veel politici en mainstream media, social media bedrijven als Facebook en Twitter en big tech companies als Google en Apple doen graag mee aan deze *cancel culture*. Omdat ze spookrijders zijn, zo luidt de argumentatie dan vaak. Maar feitelijk nemen critici vaak alleen maar een andere afslag of bevinden ze zich gewoon op een andere weghelft, zonder daarbij andere weggebruikers in levensgevaar te brengen. Eerder lijkt het erop alsof de *cancel culture* er louter op uit is om alle verkeer één bepaalde kant op te laten rijden – de kant die tot het zogenaamd politiek-correcte einddoel leidt. En dat einddoel heet: universele gelijkheid.

Dat einddoel veronderstelt enerzijds dat mensen nu niet

gelijk zijn in de zin dat ze niet in gelijke mate over geld, goederen en macht beschikken en, anderzijds, dat die ongelijkheid historisch gezien de schuld is van witte mannen en de hen eigen mentaliteit van uitsluiting, onderwerping en uitbuiting.

Niet verwonderlijk dat een aantal schrijvers er in hun bijdrage aan de bundel van overtuigd zijn dat wij hier te maken hebben met een maatschappijkritiek die geïnspireerd is op het aloude marxisme. En de eerdergenoemde *cancel culture* herinnert aan dezelfde totalitaire neigingen die de politieke regimes kenmerkten die hun uitgangspunt zochten in deze marxistische ideologie. Daarin is de vrijheid een eigen vervoermiddel te kiezen gerechtvaardigd onder voorwaarde dat we vervolgens wel allemaal dezelfde kant uit rijden. Kritiek op vrouwen-, gender- en kleurenquota is absoluut not done, omdat een dergelijke kritiek ervan uitgaat dat we niet allemaal gelijk zouden zijn. En omdat witte mannen de groepen waarop de quota betrekking hebben nog altijd stelselmatig discrimineren, moet dit onrecht onverwijld worden gerepareerd.

De tweedeling in de samenleving die vanuit deze (neo-) marxistische ideologie wordt gecreëerd tussen daders en slachtoffers, is gevaarlijk, zo zijn de auteurs stellig van mening. Niet alleen omdat ze elke kritiek op uitwassen van de decennialang gevolgde politiek van gender-mainstreaming en multiculturalisme brandmerkt als racistisch, xenofob, islamofob en homofoob en daardoor per definitie discriminerend, maar ook omdat ze radicale bewegingen als *Black Lives Matter* en Antifa een legitimatie verschaft te dreigen met geweld dan wel de ogen sluit voor het geweld dat zij regelmatig ook daadwerkelijk gebruiken tegen allerlei zaken die herinneren aan de macht van witte mannen.

Het boek is voor 95% een schets van de toenemende tribalisering van onze samenleving. De overige 5% gaat in op de vraag of deze trend nog valt te keren? Begin met te erkennen dat er inderdaad sprake is van een multicultureel probleem in onze samenleving, zo betoogt oud-hoogleraar interculturele communicatie David Pinto na een lange uiteenzetting over het fundamentele ver-

schil tussen tribale en moderne samenlevingsvormen. Laat je bij militair optreden in tribale culturen niet leiden door gedragscodes die ontworpen zijn voor een democratische samenleving, maar wees je ervan bewust dat je in oorlogsgebied opereert, zo bepleit oud VN-commandant in Bosnië, Charlef Brantz. In de strijd tegen de *cancel culture* blijft er niets anders over dan dat critici van de huidige tribalisering zichzelf via zuilvorming een eigen platform verschaffen, zo stellen historicus en FVD'er Lex Cornelissen en filosoof en oud-VVD'er Sid Lukkassen. Zij laten zich daarbij inspireren door de figuur van Abraham Kuyper. Daartegenover ziet historicus en pedagoog Bart Reijmerink meer in een terugkeer naar de oude burgerschapsidealen van de liberale staatsman Thorbecke en diens pleidooi voor het aanleren van alle 'christelijke en maatschappelijke deugden' in opvoeding en onderwijs.

In de bijdrage die ik persoonlijk het meest intrigerend vond, pleit de Vlaamse hoogleraar David Engels ervoor om niet onnodig cultuurtegenstellingen te creëren door middel van een onverantwoord migratiebeleid. Op die manier zou Oost-Europa nog aan de tribalisering kunnen ontsnappen. Voor West-Europa voorziet hij op de lange termijn echter alleen nog een samenleving waarin verschillende groepen volstrekt van elkaar gescheiden leven. Alleen een sterk autoritair gezag zoals dat op dit moment gebruikelijk is in het Midden-Oosten zal nog in staat zijn de vrede te bewaren en als scheidsrechter op te treden in geval van conflict tussen groepen onderling. We moeten ons daarbij ernstig afvragen of er, gegeven de huidige trends, nog toekomst is voor de klassiek-christelijke beschaving zoals die het Westen tot voor kort nog kenmerkte. Engels zelf is daarover uiterst somber gestemd.

Kortom: een bundel met prikkelende bijdragen van een bont palet aan auteurs, een combinatie van lange levenservaring en de no-nonsense benadering van een jonge generatie creatieve denkers. Qua stijl en niveau verschillen de bijdragen onderling nogal. Het is aan de lezer om er de prachtige parels die er tussen zitten, uit te vissen. Aanbevolen!

Terreur van God? Een verhandeling over het offer van Abraham en het godsgeloof

Anton van Harskamp

Uitgave van Eburon te Delft,
2021; 263 blz.; € 28.

De titel van deze studie intrigeert. Vooral in een tijd waarin er met een beroep op God, vaker nog Allah, geweld gebruikt wordt of zelfs terreuraanslagen worden gepleegd.

De auteur is weliswaar godsdienstfilosoof en hoogleraar Religie, Identiteit en Civil Society aan de Amsterdamse Vrije Universiteit, maar afficheert zichzelf nadrukkelijk als 'ongelovige'. En juist dat levert een interessante zoektocht naar de betekenis van deze geschiedenis op. Het punt is namelijk dat gelovigen, vertrouwd als ze ermee zijn, niet meer van het verhaal opkijken en de uitkomst ervan als vanzelfsprekend zijn gaan zien – zonder zich af te vragen waar het in dit schokkende verhaal eigenlijk om draait. Want goed beschouwd is het inderdaad een schokkend verhaal – zozeer dat ook niet-gelovigen zich uitgedaagd zien om inzicht te krijgen in de betekenis ervan.

De vraag die Van Harskamp zich in dit boek stelt is deze: is de God die Abraham vraagt zijn zoon Izaäk te offeren niet dezelfde die ook anderen vraagt zichzelf in gehoorzaamheid te offeren? En als dat zo is, had Mohammed Atta, degene die zich op die zwarte 9/11 met zijn vliegtuig in de Twin Towers boorde, gelijk toen hij zich beroep op de gewilligheid van Izaäk om zich te offeren op het altaar? En geldt hetzelfde niet ook voor de joodse en christelijke versie van het verhaal?

Geen onbelangrijke vragen, aangezien er nogal wat critici zijn die mede op basis van dit verhaal alle monotheïstische godsdiensten afwijzen als per definitie gewelddadig en geneigd tot terreur. Hier te lande geldt dezelfde Paul

Cliteur die in een andere bijdrage in dit themanummer zich uitspreekt over de dynamiek van schuld en boete in de huidige cultuur, als de belangrijkste vertegenwoordiger van deze visie.

Van Harskamp moet toegeven dat met name het verhaal in de Koran wel ruimte laat voor een dergelijke visie. Want daarin is het niet zozeer Abraham die Gods bevel opvolgt, maar Izaäk die zich direct bereidwillig verklaart om zich te offeren. En hij wordt om die bereidwilligheid ook geprezen door Allah. Op die manier kan de gedachte ontstaan dat Izaäk hier een modelgelovige is die geldt als lichtend voorbeeld voor gelovige moslims. Wanneer men zich totaal wil onderwerpen aan de wil van God, en men is er heilig van overtuigd dat het de wil van God is om tegen het kwaad in deze wereld te strijden, dan kan dat maar al te gemakkelijk leiden tot zelfmoordaanslagen met de bedoeling zoveel mogelijk ongelovige slachtoffers te maken. En dat dit niet maar een gedachtenspinsel is van Cliteur zelf, tonen de verklaringen die terroristen geven voor hun eigen daden.

De vraag is alleen of dit de enig mogelijke uitleg is van het verhaal. Als dat zo zou zijn, dan zouden de mensen die zich niet schuldig maken aan terreur geen goede gelovige zijn. En hoewel er onder gelovige moslims grote bewondering bestaat voor terroristen, zijn er ook die een hardgrondige afkeer hebben van geweld.

Er moet dus een andere uitleg mogelijk zijn van deze geschiedenis, zo stelt Van Harskamp. En hij gaat hiervoor te rade bij de Deense filosoof Søren Kierkegaard (1813-1855). Die wees er destijds op dat Abraham in deze geschiedenis weliswaar steeds uitdrukking geeft aan zijn bereidheid om Gods wil te doen, maar er voor de rest het zwijgen toe doet omdat hij geen idee heeft hoe doe opdracht zich verhoudt tot Gods eerdere belofte om hem in zijn zoon Izaäk een zeer omvangrijk nageslacht zou geven. Duidelijk was dat hij bereid was tot het uiterste te gaan om Gods wil te doen. Maar tegelijkertijd was hij er ook van overtuigd dat God zelf met een oplossing zou komen voor het dilemma waarvoor hij stond. Hij hief het mes om Izaäk te slachten, maar tegelijkertijd bleef hij open naar God toe in de verwachting dat die hem op het

laatste moment nog zou tegenspreken.

De vraag is dan wel waarop de lofrede op Abraham die Kierkegaard in navolging van de auteur van de Bijbelse brief aan de Hebreëën aanheft, betrekking heeft. Is dat op diens gewilligheid om Gods bevel op te volgen? Of betreft die het geloof van Abraham dat God hoe dan ook de eerder gedane belofte gestand zou doen?

Als het dat laatste is, dan is ook duidelijk dat geloof niet maar een toestemmen is van een aantal kerkelijke leerstellingen of de diepste zielenroerselen die men in het eigen hart waarneemt, zo stelt de auteur in navolging van Kierkegaard. Eerder heeft het te maken met een bepaalde levenshouding. Die levenshouding is geboren uit de bereidheid af te zien van alle eigen hebben en houden als iets van onszelf. Dat is een levenshouding van waaruit niet langer gezocht wordt naar zondebokken, maar het leven ontvangen en gewaardeerd wordt als genadegave uit handen van God.

Van Harskamp meent dat voor een dergelijke levenshouding 'God' niet strikt noodzakelijk is. Alsof de mens daartoe ook uit zichzelf wel kan komen, mits hij of zij zich openstelt voor de roep van de 'Ander' in deze wereld.

Ik wil wel toegeven dat een dergelijke levenshouding te verkiezen valt boven de gedachte dat God gediend zou zijn van mensenoffers die het gevolg zijn van terreuraanslagen. Het kan ook nog zo zijn dat Van Harskamp de eerder aangeduide levenshouding bij hen die zeggen in God te geloven niet ziet, omdat tegenwoordige christenen al te zelfgenoegzaam geworden zijn en menen precies te weten welke offers God van hen verlangt.

Tegelijk hoop ik toch van harte dat voor degenen die dit lezen Gods belofte wel degelijk een levenshouding te weeg brengt van geloof en vertrouwen, ondanks alles waarmee wij zelf elke dag weer opnieuw denken Gods wil te doen.

Niettemin valt veel te leren van de kennismaking met de zoektocht die de 'ongelovige' Van Harskamp heeft afgelegd met de bedoeling om de geschiedenis van Abraham opnieuw te leren begrijpen en tegelijk ook inzichtelijk te maken voor moderne, gelovige evenals niet-gelovige mensen. Met als inzet om ook zelf weer helder zicht te krijgen op ons staan in deze wereld, *coram Deo*.

Van harte aanbevolen.

HvdB

ACTUELE AANBIEDING!

Van 9,95 vóór € 4,95 (excl. verzendkosten)

Bestel via webshop.sgp.nl of

telefoon 010 - 7200 785

Bent u goed in beeld?

VAN LAAR
REKLAME

Ontwerp & Realisatie

Bellstraat 15 | Barneveld | 0342 - 400 968

info@vanlaarreklame.nl | www.vanlaarreklame.nl

Geef kwetsbaren ★ hoop...

hoe het leven ook loopt

De maatschappij is hard, veel cliënten tellen daar niet mee. Deze donkere decembermaand is extra moeilijk voor hen. De dagen zijn kort, het wordt vroeg donker. Wij willen er voor ze zijn. Dit door hen hoop te bieden, want alleen dan kunnen ze verder.

Uw gebed en financiële steun zijn hierbij onmisbaar. Mogen we op uw steun rekenen?

Bekijk in de video hoe wij mensen een thuis bieden: thuis.ontmoeting.org

**Scan de code
en doneer**

Ontmoeting
samen • leren • leven

Waarom boete?

Waarom straffen we een veroordeelde medemens? Daar moet een goede reden voor zijn, want 'straffen' betekent vooral dat we iemand ernstig leed aandoen. Het antwoord is ook belangrijk voor de vraag wat voor straf een drugsdealer moet krijgen, of een schuldige aan een dodelijk verkeersongeval.

Vraag het aan de slachtoffers of hun nabestaanden. Vaak ervaren zij een passende straf voor de dader als gerechtigheid, genoegdoening, boetedoening. Hiervoor is de laatste jaren weer meer aandacht, bijvoorbeeld in de vorm van spreekrecht voor de slachtoffers tijdens een strafzitting. Toch vinden we het primair als 'samenleving' noodzakelijk dat degene die het Wetboek van Strafrecht overtreedt, wordt gestraft. Niet omdat we de dader afserveren, maar omdat we hem als verantwoordelijk mens serieus nemen, en omdat een schending van het basale recht niet onbeantwoord kan blijven. Daarom accepteerde ook de Raskolnikov van Dostojevski's *Schuld en boete* zijn strafkolonie.

Sommigen betogen: het doel van straffen is vooral preventie, afschrikking. Dat is natuurlijk een nuttig effect, maar als fundering voor het strafrecht schiet het tekort. Strafrecht is immers meer dan alleen een gedragsprikkelinstrument, het zoekt iets van gerechtigheid.

Ons strafrecht laat zien: we zijn oorspronkelijk naar Gods beeld geschapen en verantwoordelijk voor onze keuzes in doen en laten. Verantwoordelijk richting God en ook de mensen om ons heen.

Het bijbels boete doen heeft een andere lading. Dat is het buigen voor God, en het veranderen van ons leven. Ook naar de mensen, met Zacheüs, het teruggeven waarin we iemand tekort hebben gedaan. En bovendien uit barmhartigheid de armen als medemensen helpen. Deze boete laat zich moeilijker vertalen naar het publiekrechtelijk optreden van een overheid, maar wel moeten ook overheden zich de nood van medemensen aantrekken. Ongeacht of er nog sprake is van 'ereschulden' of niet.

Mr. drs. Jaco van den Brink is bestuurslid van de Guido de Brès Stichting

Zicht

- Zicht, 47e jaargang (2021) nr. 4
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde bezinning op actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Dr. J.O. van de Breevaart
- A. van Dijk MSc
- H. Krooneman MA
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Mw. J. Waaijenberg BA
- Mw. E.E. van de Weteringh
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- J.M. ten Hove MA
- mr. F. van Putten
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Dr. R. Bisschop
- Mr. drs. J. van den Brink
- Prof. dr. A. Goudriaan
- Ir. C. Hogenhout
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Ir. L. de Knecht
- Dr. A. van der Linden (secretaris)
- Mw. dr. H. Westerman-Dannenberg
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2021-1, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Advertenties

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 25,00 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 15,00. De prijs van een los nummer is € 8,50 (excl. verzendkosten).
- De prijs voor een digitaal jaarabonnement bedraagt € 25,00 (via WI-SGP); een losse digitale editie kost € 6,99 (via app Digibron Actueel).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j-leden € 30,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donaties worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. mw. B.B. van der Elst-de Weerd
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL04 RABO 0310 5325 82
t.a.v. Guido de Brès-Stichting te Rotterdam

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

Uw vermogen

verdient veiligheid, flexibiliteit en een vast gegarandeerd rendement van 2,5%

Ons bedrijf biedt haar (aspirant-)klanten veilige, flexibele, goed renderende investeringsmogelijkheden voor (tijdelijk) overtollig vermogen. Alle eigen en toevertrouwde gelden investeert zij in haar onroerendgoedportefeuille in Nederland, Duitsland, Florida, Engeland en Schotland. Bij ons inkoopbeleid richten we ons op goed gelegen en goed verhuurd onroerend goed, waarbij we een maximale spreiding beogen.

Momenteel bieden we onze klanten afhankelijk van de opzegtermijn tussen de 1% en 2,5% op jaarbasis. Uiteraard hebben we de afgelopen jaren al onze klanten de rente en aflossing uitgekeerd.

Van Dam, Van Dam & Verkade

INVESTEREN IN ONROERENDE ZAKEN

“Politici, met name in de bestuurlijke functies, worden geacht daadkrachtig op te treden. Je mag ervan uitgaan dat ze hun daden doen vanuit de juiste intenties. Als ze daarin tekort schieten moeten ze hun beleid verdedigen, en hun eigen daden afkeuren. Dat vergt soms moed.”

Peter Schalk

Zie zijn Kijk in de Kamer op **pagina 17**.

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP